

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ &
ΙΣΤΟΡΙΑ»

Διπλωματική Εργασία με θέμα:

Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο έργο του Ερνστ Μπλοχ
και η σχέση της με την ουτοπία

Γιαγκίνης Δημήτρης

A.M.: 1116M005

Τριμελής Επιτροπή: Στέφανος Δημητρίου, αν. καθηγητής (επιβλέπων)

Γεώργιος Φαράκλας, καθηγητής (μέλος)

Γρηγόρης Ανανιάδης, αν. καθηγητής (μέλος)

Αθήνα 2019

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
Μια εισαγωγή στο οντολογικό σύστημα του Ερνστ Μπλοχ	7
Μη-εισέτι	7
Η έννοια της Ουτοπίας στον Ερνστ Μπλοχ: ως μη-εισέτι μεν, χειροπιαστός δε, τόπος και ως λειτουργία	15
Η έννοια της Ουτοπίας στον Κονδύλη.....	18
Ύλη και φύση στο δυναμικό μπλοχιανό σύστημα	22
Εν είδει συμπερασμάτων πρώτου κεφαλαίου	29
Το αξιακό πλαίσιο και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια	35
Η ελευθερία.....	35
Η ισότητα.....	41
Η αδελφοσύνη ως αλληλεγγύη	44
Εν είδει συμπερασμάτων δευτέρου κεφαλαίου.....	48
Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (ως δικαίωμα) και το φυσικό δίκαιο	51
Η «καταγωγή» της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως δικαίωμα, σε σχέση με το φυσικό δίκαιο, σύμφωνα με τον Μπλοχ.....	51
Φυσικό δίκαιο, κοινωνική ουτοπία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια	54
Εν είδει συμπερασμάτων τρίτου κεφαλαίου	58
Επίλογος	61
Πηγές	65

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια μελέτη της θέσης της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εντός του οντολογικού σχήματος του Ερνστ Μπλοχ και της σχέσης της με εκείνη της ουτοπίας.

Βασικό κίνητρο επιλογής του θέματος αποτέλεσε τόσο η πολυτάραχη ζωή του Ερνστ Μπλοχ καθώς επίσης και η έντονα κριτική ματιά του απέναντι στο εκάστοτε παρόν. Η διαρκής κριτική στάση, την οποία προτάσσει το οντολογικό του σχήμα τοποθετώντας στο κέντρο του την έννοια του μη-εισέτι και της ελπίδας, και η διαρκής τάση για την υπέρβαση του παρόντος προς ένα ανοιχτό καλύτερο μέλλον ήταν αυτά που κέντρισαν περισσότερο το ενδιαφέρον μου.

Η μεθοδολογία η οποία ακολουθήθηκε ήταν η βιβλιογραφική έρευνα και ο συνδυασμός διαφορετικών πηγών σχετικά με το έργο του Μπλοχ, τόσο πρωτογενών όσο και δευτερογενών, με στόχο την ανάδειξη του οντολογικού συστήματος του Μπλοχ και τις σχέσεις μεταξύ των όρων του, με κεντρικούς αυτούς της ουτοπίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η διάρθρωση της εργασίας έχει ως εξής:

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται μια σκιαγράφιση του μπλοχιανού οντολογικού σχήματος και των κεντρικών εννοιών του. Σε αυτό το κεφάλαιο, αναλύονται οι σχέσεις μεταξύ των εννοιών του μη-εισέτι, της ελπίδας, της ουτοπίας, της ύλης και της φύσης. Κεντρικός στόχος του κεφαλαίου είναι η ανάδειξη του περιεχομένου, του ρόλου και των σχέσεων της έννοιας της ουτοπίας ως μια από τις κεντρικότερες της μπλοχιανής οντολογίας. Ως βοηθητικό ερμηνευτικό εργαλείο εισάγεται η διάκριση της ουτοπίας σε «ουτοπία ως τόπο» και «ουτοπία ως λειτουργία». Επίσης αξιοποιείται ως βοηθητικό εργαλείο στην έννοια της ουτοπίας η ανάλυση του Παναγιώτη Κονδύλη. Ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει το πρώτο κεφάλαιο είναι: Ποια η έννοια της ουτοπίας στο οντολογικό σχήμα του Μπλοχ; Ποιες οι μορφές και τα είδη στα οποία διακρίνεται η ουτοπία; Ποιες οι σχέσεις της έννοιας αυτής, με άλλες κεντρικές έννοιες του σχήματος, όπως μη εισέτι, ελπίδα, ύλη, φύση; Ποια η σχέση της με την έννοια της υπέρβασης και της αξιοπρέπειας;

Στο δεύτερο κεφαλαίο της εργασίας παρουσιάζεται ο τρόπος που εντάσσονται στο σχήμα του Μπλοχ οι έννοιες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης, καθώς και ο ρόλος που αυτές αναλαμβάνουν, είτε ως αξιολογικά κριτήρια της κίνησης προς την ουτοπία, είτε ως

περιχομενικά στοιχεία αυτής. Μέσα από τον τρόπο που ο Μπλοχ τις αναλύει, στο πλαίσιο της ιστορίας, ως θεμελιώδεις αρχές – προτάγματα – της Γαλλικής Επανάστασης, αναδεικνύεται το επιχείρημά του περί της συνέχειας των επαναστάσεων ως συνεχόμενων ρήξεων με την εκάστοτε παρούσα συνθήκη. Επίσης, καταδεικνύεται η σχέση των παραπάνω εννοιών με εκείνη της χειραφέτησης, καθώς επίσης και η σχέση της χειραφέτησης με την έννοια της υπέρβασης. Επιπλέον καταδεικνύεται η σύνδεση των εν λόγω αξιών-αρχών με εκείνη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, υπό την ανάλυση του Μπλοχ. Μέσα από αυτή τη σύνδεση αναδεικνύεται ο τρόπος που ο Μπλοχ θέτει την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τέλος, αναδεικνύεται η σχέση των εννοιών αυτών με την ουτοπία ως λειτουργία. Ερωτήματα τα οποία τίθενται ή και προκύπτουν είναι: Πώς τίθενται οι έννοιες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας από τον Μπλοχ; Ποια η σχέση των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας με την ουτοπία ως λειτουργία και τη διάκριση της ουτοπίας ως τόπο σε αφηρημένη και σε χειροπιαστή ουτοπία; Ποια η σχέση αυτών των εννοιών με εκείνη της χειραφέτησης; Πώς οι έννοιες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας συνδέονται με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στον Μπλοχ και πώς τίθεται η τελευταία;

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στον τρόπο που συνδέεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια με το Φυσικό Δίκαιο εντός του έργου του Μπλοχ. Αρχικά παρουσιάζεται η σύνδεση της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με εκείνη της ευδαιμονίας, όπως την ανευρίσκει ο Μπλοχ ως αίτημα στον Τομάσιους. Στη συνέχεια, επιχειρείται η ανάδειξη του ρόλου του φυσικού δικαίου στο σχήμα του Μπλοχ και ειδικά σε σχέση με την έννοια της ουτοπίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τέλος συμπεραίνεται τόσο ο τρόπος θέσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εντός του σχήματος του Μπλοχ όσο και η σχέση-σύνδεσή της με την έννοια της ουτοπίας. Ερωτήματα τα οποία επιχειρείται να απαντηθούν είναι τα εξής: Πώς εντάσσεται το φυσικό δίκαιο στο σχήμα του Μπλοχ; Ποια η σχέση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως δικαίωμα- πρόταγμα με το φυσικό δίκαιο; Ποια η σχέση του φυσικού δικαίου με την ουτοπία;

Στο τέλος κάθε κεφαλαίου, τοποθετείται ένα υποκεφάλαιο που συγκεντρώνει εν είδει συμπερασμάτων τα κεντρικότερα σημεία του κεφαλαίου.

Ο επίλογος συγκεντρώνει τα συνολικά συμπεράσματα και θέσεις της εργασίας επί του θέματος διερεύνησης.

Μια εισαγωγή στο οντολογικό σύστημα του Ερνστ Μπλοχ

Μη-εισέτι

Το παρόν κεφάλαιο σκοπεύει να εισαγάγει τον αναγνώστη στο οντολογικό σύστημα του Μπλοχ εντός του οποίου τοποθετεί, ο ίδιος, τις θεμελιώδεις έννοιες του έργου του. Αποτελεί περισσότερο μια αδρή σκιαγράφιση του οντολογικού συστήματος του Μπλοχ και των σχέσεων ορισμένων βασικών εννοιών μεταξύ τους, παρά μια αναλυτική παρουσίαση των παραπάνω ή της οντολογίας του Μπλοχ – κάτι το οποίο εκτείνεται πέρα από τα όρια της παρούσας εργασίας. Τέτοιες έννοιες αποτελούν αυτές του «μη εισέτι», της ουτοπίας, της ελπίδας, της ύλης και της φύσης. Στο κεφάλαιο επιχειρείται να αναδειχθεί ο κεντρικό ρόλος της ουτοπίας στο μπλοχιανό σχήμα, η σχέση της με τις υπόλοιπες έννοιες καθώς επίσης και η εισαγωγή της διάκρισης της έννοιας της ουτοπίας σε «ουτοπία ως τόπος» και «ουτοπία ως λειτουργία». Η εν λόγω διάκριση τίθεται ως ερμηνευτικό εργαλείο τόσο για την πληρέστερη κατανόηση της έννοιας και του ρόλου της ουτοπίας στον Μπλοχ όσο και ως εργαλείο για την πραγμάτευση των εννοιών και του ρόλου του φυσικού δικαίου και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στη συνέχεια. Η πορεία που ακολουθείται εδώ ξεκινά από την έννοια του «μη εισέτι», συνεχίζει με εκείνη της ουτοπίας και καταλήγει στη σε εκείνες της ύλης και της φύσης σε σχέση με την ουτοπία.

«Το μόνο ενδιαφέρον μέρος της οντολογίας είναι το “όχι ακόμα”»¹

Βασική έννοια γύρω από την οποία ανθίζει η οντολογία του Μπλοχ, βασισμένη στην εγγεληνική διαλεκτική, είναι εκείνη του «μη εισέτι» – «Όχι ακόμα». Η έννοια αυτή είναι ιδιαίτερα συγγενής με εκείνη του «εν δυνάμει», τη δυνατότητα δηλαδή, που υφίσταται στο «τώρα», μ' έναν τρόπο, κρυμμένη. Η δυνατότητα αυτή είναι «κρυμμένη» τόσο από την άποψη του εφικτού και του εφαρμόσιμου – από την υλική σκοπιά – όσο και από την άποψη του συνειδητού, δηλαδή τη θεωρητική σκοπιά. Επί τη βάση αυτών των δύο διαφορετικών οπτικών (υλικής και θεωρητικής σκοπιάς) δημιουργούνται και δύο διαφορετικές κατηγορίες του «όχι ακόμα», οι οποίες όμως θα αναφερθούν παρακάτω. Δυσκολίες οι οποίες προκύπτουν ως προς την κατανόηση του περιεχομένου και του ρόλου της θεμελιώδους έννοιας του «όχι ακόμα», και δεδομένου του

¹Bloch, E., *Ουτοπία και επανάσταση*, (μτφρ.) Ροζάνης Σ., Έρασμος, Αθήνα: 2017, σ. 49

τρόπου που ο Μπλοχ τη μεταχειρίζεται, οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στο εύρος των σημασιών/νοηματοδοτήσεων της. Όπως επισημαίνει και ο Wayne Hudson η έννοια του «όχι ακόμα» λαμβάνει διαφορετικά περιεχόμενα-νοήματα ανάλογα με τον τρόπο που κάθε φορά χρησιμοποιείται μέσα στο έργο του στοχαστή. Ενδεικτικά σημειώνονται μερικά από τα ποικίλα νοήματα που φέρει:

« «όχι ακόμα» με το νόημα του «όχι ακριβώς τώρα», [...] του «ακριβώς, αλλά μη έχοντας φτάσει ακόμα σε έναν μελλοντικό καθορισμό», [...] του «όχι μέχρι τώρα», [...] του «ακόμα όχι», [...] «όχι ακόμα, αλλά αναμένεται στο μέλλον», [...] του «δυνατό να σχεδιαστεί/ θεωρηθεί/ συλληφθεί τώρα, αλλά όχι ακόμα δυνατό/πιθανό να πραγματοποιηθεί», [...] του «παρόν τώρα με έναν προβληματικό τρόπο, αλλά έχει ακόμα μέχρι να έρθει στην ακριβή του πραγματοποίηση»[– στην τελική του (με την έννοια της βέλτιστης) μορφή]»².

Αυτή ακριβώς η «πολυσημία» και «πολυεπίπεδη» λειτουργία του «όχι ακόμα» είναι που δυσκολεύει τον αναγνώστη-μελετητή να κατανοήσει το σύστημα που δομεί ο Μπλοχ και να μην υποπέσει σε παρερμηνείες οι οποίες συχνά έχουν αποδοθεί σε ασυνέχειες ή σε ασυνέπεια μεταξύ μερών του μπλοχιανού συστήματος.

Αφετηριακό σημείο του Μπλοχ αποτελεί η διαλεκτική διαμεσολάβηση της σχέσης υποκειμένου αντικειμένου, συνείδησης και Είναι.³ Αυτό ακριβώς το σημείο αποτελεί και έναν από τους ισχυρότερους δεσμούς του με τον Χέγκελ. Άνθρωπος και πραγματικότητα δεν αποτελούν ολοκληρωμένες, κλειστές οντότητες αλλά «εν κινήσει», διαρκώς (ανα)δομούμενες και ατελείς διαδικασίες. Η εξέλιξη των εν λόγω διαδικασιών εξαρτάται άμεσα από την εκάστοτε διαμεσολάβηση υποκειμένου-αντικειμένου. Ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με το οντολογικό του σχήμα έχει η διάκριση μεταξύ ύπαρξης και ουσίας, με την πρώτη να τείνει να κινηθεί προς την δεύτερη υπό τους όρους της αυτοπραγμάτωσής της ή αλλιώς, της εντελέχειας («ταύτισης ύπαρξης και ουσίας»)⁴. Η σύνδεσή του με τον Χέγκελ γίνεται, επιπλέον, ιδιαίτερα εμφανής μέσω της διαλεκτικής (ως κοσμικής διαδικασίας-κίνησης του Είναι) την οποία υιοθετεί ο Μπλοχ, με

²Η μετάφραση του αποσπάσματος δική μου, καθώς και οι επεξηγηματικές προσθήκες εντός αγκύλων, Hudson, W., *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*, Palgrave Macmillan UK, 1982, σ. 20

³Γεωργίου, Θ., «Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της ουτοπίας στη φιλοσοφία του Ernst Bloch», *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 17, Αθήνα: 1995, σ. 111

⁴Αυτ.

τη σημαντική διαφορά, όμως, ότι στη θέση της Ιδέας-έννοιας του σχήματος του Hegel, ο Μπλοχ τοποθετεί, ακολουθώντας τα χνάρια του Μαρξ, την ύλη – μια διαλεκτική ύλη όμως, στην οποία θα γίνει διεξοδικότερη αναφορά παρακάτω.

Τις δύο διαφορετικές διαστάσεις (ή αλλιώς «κατηγορίες» βάσει των δύο διαφορετικών οπτικών – υλικής και θεωρητικής αντίστοιχα – που προαναφέρθηκαν), υπό τις οποίες η δυνατότητα υφίσταται, αλλά χωρίς να γίνεται «αντιληπτή», ο Μπλοχ τις διακρίνει στις κατηγορίες του μη-εισέτι είναι και της μη-εισέτι συνείδησης. Στην προσπάθειά του να θεμελιώσει την ουτοπία ως μια περισσότερο θετική παρά αρνητική έννοια – στο αρνητικό αντίστοιχο της ουτοπίας (ως αιθεροβάμουσα ρητορική και εσχατολογία) ο ίδιος ο Μπλοχ αναφέρεται ως αφηρημένο ουτοπισμό⁵ – αναπτύσσει τις προαναφερόμενες «κατηγορίες».

Η μη-εισέτι συνείδηση, ή αλλιώς προλαμβάνουσα συνείδηση, μια έννοια την οποία δανείζεται από τον Freud – αντίστοιχη της φροϋδικής έννοιας του προσυνειδητού στο σύστημα αντίληψη-συνειδητό⁶ – αποτελεί μια γνωστική ενέργεια, απαραίτητη θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, για την διάνοιξη του πεδίου των «κρυμμένων» δυνατοτήτων που ταυτόχρονα αποτελούν το περιεχόμενο του μη-εισέτι είναι⁷. Μ' έναν τρόπο, η μη-εισέτι συνείδηση αποτελεί υποκείμενο και ταυτόχρονα αντίστοιχο (στο επίπεδο του συστήματος της συνείδησης) του μη-εισέτι είναι⁸. Παραθέτω:

«Το μεταφυσικό πρόταγμα του Μπλοχ συνοψίζεται στη σύλληψη μιας οντολογίας του Όχι-ακόμη-Είναι, το οποίο εδράζεται στο Όχι-ακόμη-Συνειδητό (Noch-Nicht-Bewussten) του συλλογικού υποκειμένου και στο Όχι-ακόμη-υπαρκτό (Noch-Nicht-Gewordene) του αντικείμενου κόσμου [...]»⁹

Επιστρέφοντας στην πρώτη εκ των δύο κατηγοριών, εκείνη της οντολογίας του μη-εισέτι είναι, διαπιστώνεται, από τον Γεωργίου, πως η διαλεκτική διαμεσολάβηση υποκειμένου-αντικείμενου είναι εκείνη η οποία ανάγεται στην οντολογική σύσταση του μη-εισέτι είναι¹⁰. Η πραγματοποίηση των δυνατοτήτων του μη πλήρως καθορισμένου όντος – ή όποιων

⁵Hudson, W., «*The Marxist...*», ο.π., σ. 147: «These latter instances would appear to be examples of medical and technological **utopianism** rather than utopias in their own right» (η υπογράμμιση όπως στο πρωτότυπο).

⁶Freud, S., *Το εγώ και το αυτό*, (μτφρ.) Παναγιωτοπούλου Δανάη, Πλέθρον, Αθήνα: 2008

⁷Γεωργίου, Θ., «Η γνωσιοθεωρητική...», ο.π., σ. 111

⁸Αυτ., σ. 111-112

⁹Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: η ουτοπική ύλη του Ερνστ Μπλοχ», *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 17, Αθήνα: 1995, σ. 138

¹⁰βλ. Γεωργίου, Θ., «Η γνωσιοθεωρητική...», ο.π.,

δυνατοτήτων εξ όσων το ίδιο το ον φέρει (μαζί με τις συνθήκες πραγματοποίησής τους) εντός του – εξαρτάται από τον συνειδησιακό προσδιορισμό του. Εμφανίζεται έτσι, ένας τρόπος σύνδεσης της συνείδησης (προλαμβάνουσας και μη) με τις δυνατότητες του όντος που αποτελούν ουσιαστικά και τον πυρήνα του μη-εισέτι είναι. Εδώ σημειώνεται, από τον Σάββα-Μιχαήλ, σχετικά:

«Το Μη-Εισέτι γίνεται ο τόπος της ανολοκλήρωτης πραγμάτωσης των περιεχομένων του δυναμικού. [...] Ένα τέλος, ένας σκοπός, που δεν υπάρχει αρriori αλλά διαπλάθεται στο εσωτερικό της όλης ανοιχτής ιστορικής διαδικασίας»¹¹.

Υπενθυμίζεται σε αυτό το σημείο ότι το Ον (και αντίστοιχα το είναι) στο διαλεκτικό, ανοιχτό σχήμα του Μπλοχ, δεν υφίσταται ακριβώς – αντικειμενικά, με τη συνήθη χρήση του όρου – ως τέτοιο, αλλά μόνο ως «διαρκώς-Γινόμενο», ενώπιον ενός ανοιχτού πεδίου δυνατοτήτων, το οποίο εξαρτάται από τη διαμεσολάβηση υποκειμένου (όντος) και αντικειμένου (είναι), καθώς και από τη διαμεσολάβηση του καθενός από αυτά με την εν δυνάμει μορφή-υπόστασή του. Θα μπορούσαμε ίσως να παραλληλίσουμε τη διαφορά όντος και «διαρκώς-γινόμενου» με τη διαφορά στατικότητας και κίνησης. Στην οντολογία του Μπλοχ τα πάντα βρίσκονται σε διαρκή κίνηση: με μια έννοια, το ίδιο το Είναι-εν κινήσει, σταματάει να είναι Είναι και «μετατρέπεται» σε Γίγνεσθαι. Ο Σάββας-Μιχαήλ επισημαίνει αυτή την διαφορά, στο έργο του Μπλοχ, ως εξής:

«Η απελευθέρωση του διαλεκτικού υλισμού από τον επανεγκλωβισμό του στη μεταφυσική, η διάσωση και η διεύρυνση του ανοίγματος προς το μέλλον απαιτεί την άρνηση της μεταφυσικής οντολογίας, που βασίζεται στην απόλυτη διχοτομία του Όντος και του Μη Όντος. Ο Μπλοχ ιχνηλατεί αυτό το δρόμο με την επεξεργασία μιας διαλεκτικής Οντολογίας του Μη-εισέτι Όντος (Noch-NichtSeinOntologie) – μιας αντιοντολογικής υλιστικής διαλεκτικής»¹².

Αναφορικά με το περιεχόμενο των θεμελιωδών εννοιών της οντολογίας σημειώνεται πως, στο σχήμα του Μπλοχ, δεν γίνονται αντιληπτές ως αιώνιες – εν είδει στατικές – απόλυτες μορφές αλλά θεωρούνται από τη σκοπιά των εγγενών δυνατοτήτων του Είναι και της συνείδησης καθώς και των ιστορικών προοπτικών τους. Σχετικά με τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης (σε

¹¹Σάββας-Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικού*, Άγρα, Αθήνα: 1999, σ. 317

¹²Αυτ.

αναλογία της σχέσης συνείδησης και Είναι), ο Μπλοχ στέκεται κριτικά, με την ιδιαίτερη συμβολή του να σημειώνεται από τον Γεωργίου:

«[...] θεωρεί οντολογικό προσδιορισμό την απόσταση που χωρίζει το δεδομένο καθεστώς του μήπω είναι¹³ από την ουσία του. Η απόσταση αυτή είναι ο τύπος γένεσης της ουτοπίας»¹⁴,

και κλείνει με την ιδιαίτερα σημαντική, για την κατανόηση του σχήματος του Μπλοχ, παρατήρηση:

«Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται ο κριτικός χαρακτήρας της οντολογίας του Bloch: τίθενται οι προϋποθέσεις για την αλλαγή της κοινωνικής πρακτικής. Αυτό συμβαίνει στο βαθμό που το είναι νοείται ως ουτοπία, δηλαδή ως τύπος συνείδησης [προλαμβάνουσα] που συλλαμβάνει τις μελλοντικές τάσεις ανάπτυξης στην παροντικότητα του όντος. Ο οντολογικός μετασχηματισμός της διαμεσολάβησης υποκειμένου-αντικειμένου θέτει τις προϋποθέσεις για μια “φιλοσοφία της αλλαγής του κόσμου”»¹⁵.

Για τον Μπλοχ, το «θεωρείν» αποτελεί άλμα/τόλμημα πέρα από το εκάστοτε παρόν και προς το μέλλον – σύμφωνα και με τον Richard Gunn:

«Ο Μπλοχ, σύμφωνα με τον οποίο θεωρείν σημαίνει “να ξεπερνάει”, στοιχηματίζει στην επιτυχία του δικού του εγχειρήματος προς ένα μέλλον στο οποίο κάθε πτυχή αποξένωσης [...] [θα] είναι τελικώς ξεπερασμένη»¹⁶

Αναφορικά με τη μη-εισέτι συνείδηση, ως μη ολοκληρωμένο, κλειστό σύστημα στο επίπεδο του υποκειμένου, σημειώνεται πως αντιστοιχεί στην ανοιχτότητα του μη-εισέτι Είναι, ως διαδικασία. Η συνείδηση και το Είναι στον Μπλοχ «διαπλέκονται» μεταξύ τους διαλεκτικά: τα όρια της συνείδησης διαμορφώνονται από τις υλικές διαστάσεις του αντικειμένου (οι οποίες έχουν και τη λειτουργία θέσης περιορισμών) και ταυτόχρονα το αντικείμενο αλλάζει μέσα από την

¹³Εφεξής όπου «μήπω είναι» ή/και «μήπω συνείδηση», ειδικά στα αυτούσια παρατιθέμενα αποσπάσματα, εννοείται «μη-εισέτι είναι» και «μη-εισέτι συνείδηση». Επισήμανση, δική μου.

¹⁴Γεωργίου, Θ., «Η γνωσιοθεωρητική...», ο.π., σ. 113

¹⁵Αυτ., σ. 113-114, (η επεξήγηση, δική μου)

¹⁶ Το πρωτότυπο εδώ: «Bloch, according to whom theorising means ‘venturing beyond’, wagers the success of his own venturing upon a future in which every aspect of alienation [...] is at last overcome», στο: Gunn, R., «Ernst Bloch’s ‘The Principle of Hope’», στο:

<http://www.thiswasnottheplan.com/wp-content/uploads/2016/05/2_ernst_bloch.pdf>

πνευματική παραγωγή του υποκειμένου. Η προλαμβάνουσα συνείδηση¹⁷ είναι η γνωστική διαδικασία κατά την οποία το υποκείμενο αντιλαμβάνεται στάδια της εξέλιξης του μη-εισέτι Είναι. Πιο συγκεκριμένα, για τη σχέση συνείδησης και αντικειμένου:

«Η συνείδηση ως ουτοπία δεν είναι παρά μια γνωστική διαδικασία, που είναι σε θέση να συλλαμβάνει και να ανασυγκροτεί το αντικείμενο ως μήπω είναι στη διαδικασία της ιστορικής του διαμόρφωσης»¹⁸.

Σε αυτό το σημείο, αρχίζουν να διαφαίνονται κάποιες από τις σχέσεις μεταξύ υποκειμένου-συνείδησης-σκέψης, ουτοπίας, θεωρίας-πράξης, και αντικειμένου-Είναι-πραγματικότητας. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι να σημειωθεί – διορθώνοντας την έως τώρα παράλειψη – ότι ως υποκείμενο, στη μπλοχιανή οντολογία, νοείται το συλλογικό υποκείμενο¹⁹. Τόσο ανάμεσα, όσο και εντός των μερών της διαλεκτικής σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου, συνείδησης-Είναι, παρεμβάλλεται η έννοια και η λειτουργία της ουτοπίας.

Εδώ, κρίνεται αναγκαία μια παρέκβαση από την πορεία, προκειμένου να παρουσιαστεί συνοπτικά η έννοια της ελπίδας στον Μπλοχ, θεωρώντας πως θα βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόηση της έννοιας της ουτοπίας – κάτι το οποίο αποτελεί και κεντρικό στόχο του κεφαλαίου.

Κεντρικότερη όμως θέση από αυτής της ουτοπίας, στο σύστημα του Μπλοχ, φαίνεται να κατέχει η έννοια της ελπίδας, καθώς η ίδια αποτελεί την κατηγοριακά ανώτατη αρχή του συστήματος²⁰. Ο ρόλος της ελπίδας στο έργο του Μπλοχ, φαίνεται να συγγενεύει ιδιαίτερα με εκείνον της ουτοπίας, τόσο ως προς τη λειτουργία της ουτοπίας στη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, όσο και ως προς την πίστη του υποκειμένου στη χειροπιαστή ουτοπία. Η ελπίδα στο έργο του Μπλοχ αποτελεί τη δύναμη (μια δύναμη που φαίνεται για τον Μπλοχ να είναι εγγενής στον άνθρωπο) που κινητοποιεί το υποκείμενο να περάσει από το όραμα, το οποίο πηγάζει από το υλικό της προλαμβάνουσας συνείδησης, στην υλοποίησή του δια της πράξης του συλλογικού υποκειμένου²¹. Ταυτόχρονα, η ελπίδα επιδρά κατά την ίδια τη διαδικασία διαμόρφωσης του

¹⁷Μη-εισέτι συνείδηση

¹⁸Γεωργίου, Θ., «Η γνωσιοθεωρητική...», ο.π., σ. 112

¹⁹Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: η ουτοπική ύλη του Ερνστ Μπλοχ», *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 17, Αθήνα: 1995, σ. 137-144

²⁰Αυτ.

²¹βλ. Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία, προλαμβάνουσα συνείδηση και πράξη στη σκέψη του Ερνστ Μπλοχ», (μτφρ.) Τουτουτζή Ράνια, *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 17, Αθήνα: 1995, σ. 75-76

οράματος. Ο Μπλοχ, φαίνεται να αποδίδει τις ρίζες του «ελπίζειν» στο ασυνείδητο ως εν δυνάμει συνειδητό – προσυνειδητό. Η ελπίδα αποτελεί για τον ίδιο ένα καθολικό στοιχείο στον άνθρωπο ως διαδικασία. Με αυτήν την έννοια, η έννοια και η διαδικασία του «ελπίζειν» στο ανθρώπινο υποκείμενο, είναι εκείνες που βρίσκονται εγγύτερα στο διαλεκτικό οντολογικό σχήμα του Μη-εισέτι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει σε αυτό το σημείο, να αναφερθεί η διάκριση της (μπλοχιανής και όχι μόνο) ελπίδας, στην οποία αναφέρεται ο Paul Tillich²², σε: αφελή ελπίδα και γνήσια ελπίδα. Ο Tillich επισημαίνει πως η γνήσια ελπίδα αναφέρεται – «ελπίζειν» – σε κάτι το οποίο, με έναν τρόπο, είναι ταυτόχρονα παρόν και απόν· σε αυτό το οποίο δεν έχει ακόμα εκπληρωθεί-πραγματοποιηθεί²³.

Η ελπίδα που εδράζεται στην παρούσα πραγματικότητα – στις υπαρκτές συνθήκες – μετατρέπεται σε δύναμη, η οποία καθιστά την πραγματοποίησή της δυνατή, αν και όχι βέβαιη. Αντίθετα, η ελπίδα που έχει ως αφετηρία της, όχι την παροντική πραγματικότητα, αλλά σε ό,τι από αυτήν λείπει και δεν βρίσκει πάτημα στην υλική – ή «χειροπιαστή» θα μπορούσε να πει κάποιος σαν τον Μπλοχ – πραγματικότητα, καταλήγει «αφέλεια» (foolishness στο πρωτότυπο)²⁴. Όπως σημειώνεται και από τον Σάββα-Μιχαήλ στις «Μορφές του Μεσσιανικού», αναφερόμενος στην ελπίδα του Μπλοχ:

«Η αρχή της Ελπίδας φυτρώνει μόνο στο έδαφος της ύλης [...]»²⁵

Εν συνεχεία, ο Tillich, επισημαίνοντας πως η παγκόσμια ιστορία είναι γεμάτη από παραδείγματα απραγματοποιήτων ελπίδων και ανεκπλήρωτων ουτοπιών που δεν κατάφεραν να «εγκαθιδρυθούν»²⁶ στην πραγματικότητα, αναδεικνύει ως στόχο του ανθρώπινου είδους τη δημιουργία όσων είναι δυνατών να συμβούν στο εκάστοτε στάδιο της ιστορικής εξέλιξης – την διατήρηση της δυνατότητας ως τέτοιας και ταυτόχρονα της ελπίδας. Αυτό το θέτει ταυτόχρονα, τόσο ως απάντηση στο ερώτημα: αν ο άνθρωπος μπορεί να ελπίζει στην πρόοδο, όσο και ως κριτική στον ορισμό της προόδου ως πορείας προς μια τελική (και τελειωτική) ιδανική

²² Το συγκεκριμένο άρθρο του λαμβάνει ως σημείο αναφοράς του το έργο του Bloch και τον τρόπο που αυτός θέτει την ελπίδα ως «μόνιμη δύναμη (*permanentforce*) και καθοδηγητική δύναμη (*drivingpower*) κάθε ανθρώπου, όσο ζει» – βλ. Tillich, P., «The Right to Hope», στο:

< [http://richardmburgess.com/yahoo_site_admin/assets/docs/rom_8_Tillich - Right to Hope.202131455.pdf](http://richardmburgess.com/yahoo_site_admin/assets/docs/rom_8_Tillich_-_Right_to_Hope.202131455.pdf) >

²³ Αυτ.

²⁴ Αυτ.

²⁵ Σάββα-Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικού*, Άγρα, Αθήνα: 1999, σ. 317

²⁶ Σε αναλογία με την έκφραση του Μπλοχ σχετικά με την «εγκαθίδρυση του βασιλείου της ελευθερίας» στο Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2015

κατάσταση ή «ουτοπία» – ερωτήματα τα οποία σχεδόν αναπόδραστα προκύπτουν κατά την πραγμάτευση-ανάλυση των εννοιών (και του ρόλου τους): μη-εισέτι, της ελπίδας και της ουτοπίας. Αναδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο, πως και η ελπίδα και η ουτοπία βρίσκονται διαρκώς καθ' οδόν όπως και ο άνθρωπος, χωρίς εγγυήσεις για την έκβασή τους.

Με την ανάδειξη του ρόλου των δύο αυτών εννοιών, της ελπίδας και της ουτοπίας, ως φορείς του ανοιχτού μέλλοντος και της δυνατότητας, θα μπορούσε να πει κανείς πως, «διαφαίνεται» και η ιδιαίτερα κεντρική θέση και λειτουργία του «μη εισέτι», εν είδει «πυρήνα» των άλλων δύο, εντός του μπλοχιανού συστήματος. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να αναφερθεί πως η διάκριση μεταξύ ελπίδας και ουτοπίας δεν φαίνεται να είναι απόλυτα ξεκάθαρη στον Μπλοχ: είτε τις εξετάσει κάποιος ως οντολογικές διαδικασίες, είτε ως λειτουργίες του ανθρώπινου υποκειμένου. Σε ένα βαθμό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως στην διαλεκτική αλληλοδιαπλοκή τους, καταλήγουν να αλληλεπικαλύπτονται, ενώ ταυτόχρονα η κάθε μια φαίνεται να αποτελεί τη βάση ανάδυσης της άλλης, με την εξής σειρά:

Μη εισέτι - Ελπίδα/ελπίζειν - Ουτοπία

Σχετικά με τη σχέση μεταξύ ορισμένων θεμελιακών κατηγοριών, στο σύστημα του Μπλοχ, όπως εκείνη του μη-εισέτι, αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα διαφωτιστική η περιγραφή ενός σχήματος αντιστοιχιών που δίνει ο Μάρας, σημειώνοντας:

«[...] οι άλλες θεμελιακές κατηγορίες της οντολογίας του Μπλοχ, Nicht (Όχι), Noch-Nicht (Όχι-ακόμη), Nichts/Alles (Μηδέν/Παν), αποτελούν έννοιες που αποδίδουν τις τρεις επόψεις της ύλης του κόσμου: το Όχι σηματοδοτεί την αρχέγονη προέλευση των πάντων, το Όχι-ακόμη (Noch-Nicht) την τάση της κοσμικής-υλικής διαδικασίας και τον Μηδέν/Παν τον δυνάμει χαρακτήρα αυτής της τάσης. [...] η οντολογία του Μπλοχ τοποθετεί στον πυρήνα των στοχαστικών της ενεργημάτων την κατηγορία του Όχι-ακόμη Είναι (Noch-nicht-Sein) ως τη μοναδική ουσιώδη προσδιοριστικότητα του Είναι (Seinsbestimmtheit). Έτσι για τη μεταφυσική της ελπίδας έννοιες όπως “νέα μεταφυσική”, “ουτοπική οντολογία” και “συγκεκριμένη ουτοπία” είναι συνώνυμες»²⁷.

²⁷Αυτ., σ. 138. Επίσης βλ. Bloch, E., *The Principle of Hope*, τομ. 1, (μτφρ.) PlaiiceN.& S., Knight P., The MIT Press Cambridge, Massachusetts: 1996, σ. 307

Οι παραπάνω θεμελιακές κατηγορίες και η σχέση τους, αναπτύσσονται από τον ίδιο τον Μπλοχ στο *The Principle of Hope*, στο κεφάλαιο: «*The Not in Origin, the Not-Yet in History, the Nothing or Conversely the All at the End*»²⁸. Το πέρασμα από το Μη στο Μη-εισέτι – θα μπορούσε να πει κανείς το πέρασμα από την άρνηση στην άρνηση με όραμα, ώστε να μην μείνει στο επίπεδο της καταστροφής του παρόντος – συντελείται μέσα από διαδοχικές αρνήσεις²⁹, καθιστώντας «αντικειμενική» τη δυνατότητα να είναι κάτι άλλο από αυτό που είναι· αναδύοντας με έναν τρόπο την ουτοπία.

Στη συνέχεια της ανάδειξης του οντολογικού σχήματος του Μπλοχ, κρίνεται απαραίτητη η ανάλυση της έννοιας και του ρόλου της ουτοπίας, ως διαδικασίας και φορέα του «μη εισέτι».

Η έννοια της Ουτοπίας στον Ερνστ Μπλοχ: ως μη-εισέτι μεν, χειροπιαστός δε, τόπος και ως λειτουργία

Η ουτοπία στον Μπλοχ εμφανίζεται τόσο ως τόπος (μελλοντικός και παροντικός ταυτόχρονα – μη-εισέτι αντικειμενικά παρών τόπος, αλλά εν δυνάμει παρών), όσο και ως λειτουργία.

Με την έννοια του τόπου εδώ, εννοείται οιαδήποτε, καλύτερη της παρούσας, κατάσταση, την οποία έχει οραματιστεί το υποκείμενο στο παρόν, **αφ' ορμώμενο** από την δίνη του παρόντος – τις αντιφάσεις με εγγελιανο-μαρξικούς όρους. Στις ουτοπίες που κάθε τόσο δημιουργεί ο άνθρωπος, μέσα από την ικανότητά του να φαντάζεται (με τη διττή λειτουργία του «φαντάζεσθαι»: είτε α) ως αναπόληση – επαναφορά παρελθοντικών εικόνων στο παρόν – είτε β) ως ενόραση – προβολής-δημιουργίας εικόνων του μέλλοντος)³⁰ ενυπάρχουν στοιχεία τόσο από τον κόσμο (αντικείμενο) του τώρα όσο και από τον κόσμο του αύριο. Ως «τόπος» η ουτοπία είναι ο «χώρος» που ο άνθρωπος συγκεντρώνει μορφοποιώντας από το παρόν υλικό (κρυμμένο και μη) τα όνειρά του για τον κόσμο του αύριο. Εκεί είναι συγκεντρωμένες κάθε λογής ουτοπίες: ιατρικές, επιστημονικές, αρχιτεκτονικές, τεχνολογικές, καλλιτεχνικές, κ.λπ. Από τα περιεχόμενα

²⁸βλ. Bloch, E., *The Principle of Hope*, τομ. 1, (μτφρ.) Plaice N.& S., Knight P., The MIT Press Cambridge, Massachusetts: 1996, σ. 309

²⁹Σάββας-Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικού*, Άγρα, Αθήνα: 1999, σ. 317

³⁰ Δούδαλη Ελένη, Διπλωματική εργασία με τίτλο: «Ουτοπία, φαντασία και τέχνη ως λειτουργικά στοιχεία για ένα καλύτερο μέλλον, στο έργο του Έρνστ Μπλοχ “Η Αρχή της Ελπίδας”», Αθήνα, 2017, στο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=Ernst%20Bloch&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:17871> >

αυτών των ουτοπιών στο πέρασμα του χρόνου, ο Μπλοχ, αντλεί το υλικό του για να τονίσει τη διάσταση εκείνη της ουτοπίας ως το «περίγραμμα ενός καλύτερου κόσμου»³¹. Παρ' όλα αυτά, ορισμένες από τις παραπάνω «ουτοπίες» τις θεωρεί, ο ίδιος, «παραδείγματα ουτοπισμού»³² (όπως εκείνα π.χ. της φαρμακευτικής και της τεχνολογικής ουτοπίας) με την αρνητική έννοια, και όχι τόσο ως πραγματικές ουτοπίες – με την θετική έννοια την οποία, προσπαθεί να αναδείξει και να καθιερώσει εντός του όρου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Ο Μπλοχ, αναλύοντας τις κοινωνικές ουτοπίες, υπό το πρίσμα μιας μαρξικής ιστορικο-διαλεκτικής προσέγγισης, προχωρεί σε μια θεματική κατηγοριοποίηση των ίδιων ανάμεσα στο δίπολο ελευθερία και τάξη³³. Τα δύο βασικά πρότυπα κοινωνικών ουτοπιών που μεταχειρίζεται είναι αυτό της ουτοπίας του Moore (κοινωνικής ελευθερίας) από τη μια πλευρά, και εκείνο της αντίστοιχης του Campanella (κοινωνικής τάξης) από την άλλη³⁴. Δεδομένης της κριτικής των Μαρξ και Ένγκελς επί των ουτοπιστών σοσιαλιστών, η οποία θεωρείται από τον Μπλοχ ως μια προσπάθεια διατήρησης και συνδυασμού των θετικών στοιχείων της κάθε μιας τους, υποστηρίζει [ο Μπλοχ] πως ο Μαρξ δεν απορρίπτει, με την κυριολεκτική έννοια του όρου και συλλήβδην, τις «αφηρημένες» αυτές ουτοπίες στο όνομα του επιστημονικού σοσιαλισμού, αλλά προσπαθεί να περάσει από την αφηρημένη ουτοπία (abstract utopia) στην χειροπιαστή ουτοπία (concrete utopia)³⁵.

Ο Arno Munster³⁶, επισημαίνει την σύνδεση της έννοιας της ουτοπίας στον Μπλοχ, με εκείνη στον Καρλ Μάχχαϊμ. Το σημείο σύνδεσης ανευρίσκεται στην αρνητικότητα της έννοιας – ή μάλλον την αντίθεση της – με το εκάστοτε παρόν, καταλήγοντας έτσι να είναι φορέας της αλλαγής – εγγενώς ανατρεπτική. Κατά τον Μάχχαϊμ, αυτό είναι και το στοιχείο που την διακρίνει από την ιδεολογία – αν και επισημαίνει πως η εν λόγω διάκριση είναι εξαιρετικά δύσκολη³⁷.

³¹Geoghegan, V., *Ernst Bloch*, Routledge London and New York, London: 1996, σ. 133-160

³²Από το πρωτότυπο εδώ: «These latter instances would appear to be examples of medical and technological utopianism rather than utopias in their own right», στο Geoghegan, V., «*Ernst Bloch*»,...ο.π., σ. 147

³³ Geoghegan, V., «*Ernst Bloch*», ο.π., σ. 148

³⁴Αυτ.

³⁵Αυτ.

³⁶Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία, προλαμβάνουσα συνείδηση και πράξη στη σκέψη του Ερνστ Μπλοχ», (μτφρ.) Τουτουζή Ράνια, *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 17, Αθήνα: 1995, σ. 71-82

³⁷Bloch, E., *Ουτοπία και Επανάσταση*, (μτφρ.) Ροζάνης, Σ., κεφ.: «*Εισαγωγή του Μεταφραστή*», ο.π., σ. 11

Επιστρέφοντας στην διάκριση μεταξύ αφηρημένης και χειροπιαστής ουτοπίας σημειώνεται ως βασική τους διαφορά το υλικό υπόστρωμα της δεύτερης, ως έδαφος επί του οποίου αναπτύσσεται – ή μάλλον εκ του οποίου αναδύεται – η ίδια, εν αντιθέσει του (κυρίως) φαντασιακού της πρώτης. Η εν λόγω διάκριση μεταξύ αφηρημένης και χειροπιαστής ουτοπίας, μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχη της προαναφερόμενης διάκρισης μεταξύ αφελούς και γνήσιας ελπίδας. Αναφορικά με τη σχέση της ουτοπίας με τον μαρξισμό και την υλική της διάσταση, ο Geoghegan, παραθέτοντας Μπλοχ, σημειώνει:

«Η ονειροπόληση μένει να εκπληρωθεί, όχι να απορριφθεί: “Η πραγματική δύναμη/ισχύς και αλήθεια του Μαρξισμού βρίσκεται στο γεγονός ότι έδωσε τα σύννεφα στα όνειρά μας, χωρίς να έχει εξαλείψει το θεμέλιο της φωτιάς σε αυτά τα όνειρα, αλλά μάλλον το ενδυνάμωσε με χειροπιαστότητα/ πρακτικότητα”. Αυτός είναι ένας ουτοπισμός ο οποίος είναι “υπερβαίνων χωρίς υπερβατικότητα³⁸»³⁹.

Η ουτοπία ως λειτουργία, είναι ουσιαστικά η διαδικασία εκείνη που διαμεσολαβεί τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου και επανασυνθέτει τόσο τα ίδια (υποκείμενο και αντικείμενο) όσο και το πλαίσιο της σχέσης τους. Η διαμεσολάβηση υποκειμένου-αντικειμένου από την «ουτοπική λειτουργία», ως διαδικασία συνειδητοποίησης από το υποκείμενο των μη φανερών δυνατοτήτων μετατροπής του αντικειμένου στο παρόν (δηλαδή του παροντικού κόσμου) στο μη-εισέτι αντικείμενο (διαδικασία που ουσιαστικά αποτελεί την ενεργοποίηση της συνείδησης και το πέρασμα όλων εκείνων των στοιχείων που βρίσκονται στην προλαμβάνουσα/ μη-εισέτι συνείδηση στο συνειδητό), αποτελεί μέρος της κοσμικής-διαλεκτικής κίνησης του Είναι. Αυτή η πράξη, η συνειδητοποίηση, ως διαμεσολαβούσα της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου αποτελεί με όρους υλισμού, μορφή ανθρώπινης εργασίας, με τον Μπλοχ να συναντά σε αυτό το σημείο τον Μαρξ. Για το Μπλοχ, μόνο η ανθρώπινη εργασία που αυτοσυνειδητοποιείται ως προς τις δυνατότητές της, ως «πράξη που μετασχηματίζει»⁴⁰, μπορεί να τις πραγματοποιήσει κιόλας – να είναι η ίδια ο μόνος πραγματικός φορέας της πραγματικής αλλαγής του αντικειμένου και της κίνησης προς την «πραγματοποίηση» της «ουτοπίας ως τόπο».

³⁸Ο όρος που χρησιμοποιείται εδώ στα αγγλικά είναι «[...] *transcendent without transcendence*», βλ. Geoghegan, V., «*Ernst Bloch*», ο.π., σ. 149

³⁹Geoghegan, V., *Ernst Bloch*, ο.π., σ. 149

⁴⁰Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία...», ο.π., σ. 73

Σε αυτό το σημείο, θα είχε ενδιαφέρον αν κάποιος έβλεπε και την άποψη του Κονδύλη σχετικά με την ουτοπία, η οποία θεωρώ πως έχει ορισμένα κοινά σημεία (σε περιγραφικό κυρίως και όχι σε περιεχομενικό επίπεδο) με εκείνη του Μπλοχ και θα μπορούσε να συμβάλλει στην κατανόησή της ως βοηθητικό εργαλείο. Γι' αυτό το λόγο, αποφάσισα να ανοίξω μια παρένθεση και να συμπεριλάβω, συνοπτικά, την ανάλυση του Κονδύλη στο έργο του *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία* (εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα: 2013), μαζί με ορισμένες παρατηρήσεις.

Η έννοια της Ουτοπίας στον Κονδύλη

Ο Κονδύλης, φαίνεται να συναντά τον Μπλοχ όταν ομολογεί πως «[...] η διάσταση του ασυμβίβαστου ονείρου ενοικεί σε κάθε ουτοπικό σχέδιο, [...]» το οποίο, η ίδια αυτή διάσταση είναι που «[...] το ωθεί στην πράξη [...]» · επιπλέον, αυτή η διάσταση (τόσο του ασυμβίβαστου όσο και του ονείρου), «[...] συνυφαίνεται με λαχτάρες που πάνε πέρα από την επιθυμία της τελειωτικής αρμονικής ρύθμισης της ανθρώπινης [...]» συμβίωσης και αφορούν στην πραγμάτωση πολύ προσωπικών και πολύ ενδόμυχων πόθων [...], καθώς «[...] θέλουν να υπερνικήσουν τη βιολογική φθαρτότητα του ανθρώπου, την αρρώστια και τον θάνατο». Σε αυτή τη διάσταση και σε αυτές τις «λαχτάρες» βρίσκει ο Κονδύλης έναν οιονεί υπερϊστορικό ή ανθρωπολογικό χαρακτήρα μιας υπέρβασης της καταπίεσης, του πόνου και του κακού εν γένει που μαζί με τον αγώνα χαρακτηρίζουν ανεξαρτήτως χρόνου και τόπου την ανθρώπινη κατάσταση. Το πάθος για ένα οριστικό τέλος όλων αυτών – αυτό στον Μπλοχ βρίσκεται στην έννοια της «ευτυχίας σε μια δυνατή διαμονή»⁴¹– είναι το ίδιο το πάθος για την υπέρβαση της ιστορίας και κάθε πεπερασμένου ορίου. Έτσι, το αιώνιο κίνητρο της ουτοπικής πράξης (στοχασμού, ονείρου, κατασκευής ουτοπιών) αποτελεί «η επιθυμία υπέρβασης της αρχής της πραγματικότητας [...]».

Δεδομένων όλων των παραπάνω, το κίνητρο της όποιας εξέλιξης ή προόδου βρίσκεται μόνιμα στην υπέρβαση της παρούσας κατάστασης, όποια και αν θεωρείται κάθε φορά πως είναι αυτή – από τη γενική κατάσταση της θνητότητας μέχρι την κοινωνικοπολιτική, εν δυνάμει εμπόλεμη και ταυτόχρονα, ισχύουσα κατάσταση αδικίας – καθόσον συνεχίζουν να υπάρχουν *ταπεινωμένοι* και *προσβεβλημένοι*, *κοπιώντες* και *επιβαρημένοι*. Η συνάντηση της απόλυτης διάστασης της ουτοπίας με την ιστορική πραγματικότητα και τον τρόπο ιστορικού προσδιορισμού της ουτοπίας

⁴¹Αυτ., σ. 72

από την ιστορική εποχή εκφράζεται στο αντίστοιχο ουτοπικό (με την μπλοχιανή έννοια) σχέδιο-όραμα αναδιάρθρωσης της κοινωνίας – προσπάθειας εγκαθίδρυσης του βασιλείου της ελευθερίας και ενός βίου πλήρη ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ένα ερώτημα που προκύπτει, σε αυτό το σημείο, το οποίο αφορά και το σύστημα του Μπλοχ, είναι το εξής: προς ποια κατεύθυνση/ ουτοπία οφείλει να κινηθεί ο άνθρωπος και γιατί; Ποια, δηλαδή, τα συστατικά στοιχεία της εν λόγω ουτοπίας ως τόπο;

Εδώ, ο Κονδύλης κάνει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο διαφορετικές εννοιολογικά διαστάσεις της ουτοπίας: την πρώτη που είναι η απόλυτη διάσταση, και τη δεύτερη, την ιστορική διάσταση (που συχνά παίρνει τη μορφή της κοινωνικο-πολιτικής ουτοπίας). Στο σχήμα του Μπλοχ, θα μπορούσε ανευρεθεί αυτή η διάκριση ανάμεσα στον οντολογικό και στον ιστορικό χαρακτήρα της ουτοπίας. Ο οντολογικός της χαρακτήρας, θα μπορούσε να σημειωθεί πως, διαπιστώνεται-εγγράφεται τόσο εντός της έννοιας του μη-εισέτι όσο και σε εκείνη της ελπίδας. Ο δε ιστορικός της χαρακτήρας ανευρίσκεται εντός των μορφών που η ίδια έχει πάρει ιστορικά – με την έννοια της ουτοπίας ως τόπο – ως κοινωνικο-πολιτικό όραμα, εν δυνάμει πραγματοποιήσιμο.

Επιστρέφοντας στον Κονδύλη αναφέρεται πως ο ίδιος επισημαίνει, ότι η ουτοπία ως τέτοια παρουσιάζεται στην ιστορία μέσα από τη δεύτερη διάστασή της, δηλαδή το σχέδιό της για κοινωνικο-πολιτική αλλαγή μέσα από τη σύγκρουσή της με την ιστορική εποχή του παρόντος της και φέροντας, την ίδια στιγμή, τον απόλυτο χαρακτήρα της πρώτης διάστασης. Μ' έναν τρόπο, η ουτοπία, υφίσταται στον κόσμο πρωτίστως ως κοινωνική ουτοπία – με τα προτάγματα για κοινωνική αλλαγή στην πρώτη γραμμή – και κατά συνέπεια ως εγγενώς πολιτική και επαναστατική. Εδώ ίσως, θα μπορούσαμε να βρούμε και έναν λόγο που στον Μπλοχ «προκρίνονται» οι κοινωνικές ουτοπίες (ως είδος) έναντι των υπολοίπων (τεχνολογικές, ιατρικές, κλπ.), με τις τελευταίες να χαρακτηρίζονται ως αφηρημένες ουτοπίες. Αυτή ακριβώς η πολιτική της διάσταση είναι που, κατά τον Κονδύλη, δεδομένης της διαφορετικότητας των υποκειμενικών, ή και ιστορικά συγκυριακών, σκοπών επιτρέπει στην ουτοπία να μετατρέπεται⁴² είτε σε όργανο προπαγάνδας, είτε σε αποδιοπομπαίο τράγο βίαιης καταστολής, είτε σε οτιδήποτε άλλο, υπαγόμενη, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, στους νόμους των πολιτικών ισχύος.

Εδώ, έχει σημασία να επισημανθεί πως στόχος του Κονδύλη φαίνεται να είναι τόσο: α) να διακρίνει την έννοια και τον ρόλο της ουτοπίας, ιστορικά, από αρνητικά (με τη συνήθη σημασία

⁴²Τόσο ως προς το εκάστοτε περιεχόμενό της όσο και ως προς τη μορφή και τη χρήση αυτού

της λέξης) στοιχεία και συνώνυμους χαρακτηρισμούς – όπως αυτό του ανέφικτου ή ανάξιου προσπάθειας, όσο και β) να διακρίνει μεταξύ της ουτοπίας που προτάχθηκε από τον σταλινισμό και των εγκλημάτων που συντελέστηκαν στο όνομά της και της έννοιας της ουτοπίας καθ’ αυτής – μια τρόπον τινά κάθαρση της μαρξιστικής ουτοπίας μέσα από την ιστορική διάσταση και επίδραση της ουτοπίας εν γένει. Εδώ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ανευρίσκεται μια «συνάντηση» με τον Μπλοχ, τουλάχιστον στο βαθμό που ο τελευταίος επιχειρεί μια αναζωογόνηση του μαρξισμού στο πεδίο της φιλοσοφίας, αξιοποιώντας την έννοια της ουτοπίας⁴³. Αναφορικά με τις «προθέσεις» του Μπλοχ, επισημαίνεται και από το Munster, το εξής:

«[...] ο E. Μπλοχ επιχειρούσε να εντάξει, στους κόλπους της θεωρητικής μαρξιστικής συζήτησης των καιρών του, την έννοια της ουτοπίας [...] έχοντας τη φανερή πρόθεση να ανανεώσει και να δώσει νέα ζωή στη μαρξιστική φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα εμβολιάζοντάς την με αυτή την παράδοση της ουτοπικής σκέψης – που είχε ιδιαιτέρως παραγκωνιστεί από τις τάσεις ενός «επιστημονικού σοσιαλισμού» που ξεκίνησε να αναπτύσσεται από τον Ένγκελς και αμέσως μετά κατέληξε σε έναν δογματισμό που ανέπτυξαν κυρίως σοβιετικοί θεωρητικοί του «μαρξιστο-λενινισμού», μέχρι την πλήρη εξάλειψη ακόμη και των τελευταίων «ουτοπικών υπολειμμάτων» από τον Στάλιν...»⁴⁴.

Η παραπάνω επισήμανση, θεωρώ πως, είναι σημαντική σχετικά με τον τρόπο που θα επιχειρήσει κάποιος να προσεγγίσει-αναγνώσει το έργο του Μπλοχ, καθώς αναφέρεται στη σχέση του έργου του με το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου, το ίδιο, γράφτηκε.

Από αυτήν την σύντομη παρένθεση, σχετικά με την έννοια της ουτοπίας στον Κονδύλη, θα μπορούσε να συναχθεί ότι το ερώτημα για τον τρόπο που θα περάσει ο άνθρωπος από την παρούσα στην «ουτοπική κατάσταση» είναι διαχρονικό· επιπλέον, βρίσκεται εντός της ίδιας της έννοιας της ουτοπίας καθώς αυτή υφίσταται αρνητικά ως προς το εκάστοτε παρόν – ως εκ τούτου ενέχει και τον προβληματισμό αναφορικά με την μετάβαση από το παρόν στο οραματιζόμενο μέλλον⁴⁵. και, ίσως, έτσι πρόκειται να παραμείνει καθώς η ουτοπία η ίδια δε θα μπορούσε να βρει εφαρμογή παρά μόνο στην ιστορικά προσδιορισμένη της διάσταση – αλλιώς

⁴³Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία,...», ο.π., επίσης βλ. παραπομπή σε ρήση του Adorno για Bloch, σχετικά με την αποκατάσταση, ιστορικά, της ουτοπίας: «Ernst Bloch is the only mainly responsible for restoring honor to the world “utopia”», στο Geoghegan, V., *Ernst Bloch...*, ο.π., σ. 152

⁴⁴Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία,...», ο.π., σ. 74

⁴⁵Κονδύλης, Π., *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*, Στιγμή, Αθήνα: 2013

θα σήμαινε το τέλος της ιστορίας του ανθρώπου του ίδιου. Η δυναμικότητα του παρόντος και η ανοιχτή ενδεχομενικότητα του μέλλοντος είναι αυτές που, μόνο μαζί, κρατούν τον κόσμο σε κίνηση και αλλαγή – η αντίθεση ανάμεσα στο υπαρκτό παρόν και το επερχόμενο, αβέβαιο και ταυτόχρονα οραματιζόμενο μέλλον.

Κατ’ αναλογία, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πως η έννοια της ουτοπίας στον Μπλοχ, είναι ταυτόχρονα επαναστατική (ως αρνητική προς το εκάστοτε παρόν της) και οριακή (ως προς το αδύνατον της απόλυτης πραγμάτωσής της). Επίσης, η οριακή της διάσταση είναι εκείνη που την διατηρεί ως διαρκώς επαναστατική προς το παρόν της.

Κριτικά απέναντι στην ευρύτητα που καταλαμβάνει η έννοια της ουτοπίας, και τα «εν δυνάμει» στοιχεία τα οποία μπορεί να συμπεριλάβει υπό τον όρο της – κάνοντας ακόμα πιο δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ αφηρημένης και χειροπιαστής ουτοπίας – τοποθετείται ο Vincent Geoghegan⁴⁶. Ο τελευταίος σημειώνει πως η «ουτοπία ως λειτουργία» ανάγεται, στον Μπλοχ, σε μια καθολικού είδους «λειτουργία»-πράξη του ανθρώπου με τα όρια, μεταξύ όσων αποτελούν ουτοπία και όσων όχι, να γίνονται δυσδιάκριτα⁴⁷. Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε να συμφωνήσει κάποιος, καθώς η ουτοπία ως λειτουργία στον Μπλοχ, εν μέρει, όπως προαναφέρθηκε, τείνει να ταυτίζεται/ αλληλεπικαλύπτεται με την έννοια του μη-εισέτι και της ελπίδας, που έχουν καθολικό και υπεριστορικό χαρακτήρα.

Επιπλέον, ο Geoghegan επισημαίνει πως ο Μπλοχ εμποτίζει με μια ιδιαίτερη «αντικειμενικότητα» το περίγραμμα της χειροπιαστής ουτοπίας που ο ίδιος εξαίρει – μη αναγνωρίζοντας καμία τέτοια κατόπιν του Μαρξ – έναντι απλών υποκειμενικών οραμάτων.⁴⁸ Τίθεται, με έναν τρόπο, το ερώτημα σχετικά με το ποιο είναι το κριτήριο μεταξύ διαφορετικών μορφών κοινωνικών ουτοπιών στον Μπλοχ και γιατί αυτό βρίσκεται σε τόσο στενή σύνδεση με τον μαρξισμό. Σε αυτό το σημείο, για τη διάκριση μεταξύ των κοινωνικών ουτοπιών, φαίνεται να εισάγει [ο Μπλοχ] ένα αξιακό κριτήριο με το οποίο διακρίνονται οι χειροπιαστές ουτοπίες ως τόποι από τις αντίστοιχες αφηρημένες και, εν τέλει, αξιολογούνται. Αυτό φαίνεται, καθώς η ουτοπία ως τόπος τείνει να παίρνει τη μορφή ενός κόσμου στον οποίο είναι «εγκαθιδρυμένες» οι αξίες της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης (ως διαμεσολαβούσας αρχής μεταξύ των

⁴⁶βλ. Geoghegan, V., *Ernst Bloch ...*, ο.π.

⁴⁷ Ο Geoghegan αναφέρεται και παραθέτει μια κριτική, επί του συγκεκριμένου ζητήματος, που είχε ασκήσει ο Adorno στον Bloch. Αναλυτικότερα βλ. Geoghegan, V., *Ernst Bloch ...*, ο.π., σ. 151

⁴⁸Geoghegan, V., *Ernst Bloch ...*, ο.π.

σχέσεων) και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας – ενός κόσμου («βασιλείου της ελευθερίας») που ο άνθρωπος βαδίζει ορθοπρεπώς. Ο ρόλος και η σχέση των αξιών αυτών στο μπλοχιανό σχήμα αναλύεται στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας.

Μέσα από την, ανάλυση της έννοιας και του ρόλου της ουτοπίας, στο παρόν κεφάλαιο, πιστεύω έγινε, επίσης, εμφανής η ιδιαίτερα στενή σχέση της με τις έννοιες της ελπίδας, του οράματος και της πράξης, κάτι το οποίο επισημαίνεται και από τον Munster⁴⁹. Εν συνεχεία της ανάπτυξης του παρόντος κεφαλαίου, θα επιχειρήσω να δείξω πως η ουτοπία συνδέεται τόσο με την έννοια – ή τουλάχιστον με μια συγκεκριμένη νοηματοδότηση/ ένα εννοιολογικό περιεχόμενο – της ύλης, όσο και με εκείνη της φύσης: επιπλέον, θα γίνει αναφορά στην, καίριας σημασίας και λειτουργίας, σχέση ανθρώπου-φύσης εντός την ανοιχτής δυναμικής οντολογίας και, αντίστοιχης, ανθρωπολογίας του Μπλοχ.

Ύλη και φύση στο δυναμικό μπλοχιανό σύστημα

Η ύλη, στον Μπλοχ, υφίσταται διττά: τόσο ως εντελέχεια όσο και ως δυνάμει⁵⁰. Ο Μπλοχ αναφέρεται σε μια, τρόπον τινά, διαλεκτική ύλη. Η ύλη ως κατηγορία αποτελεί θεμέλια λίθο στην προσπάθεια επανασύστασης της φιλοσοφίας της φύσης από τον Μπλοχ⁵¹. Η εν λόγω «αναδόμηση» της φιλοσοφίας της φύσης αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη θεμελίωση της χειραφετητικής διάστασης του προτάγματος του μπλοχιανού επιχειρήματος όσο και της φιλοσοφίας του μη-εισέτι· αυτή δε [η αναθεώρηση] αφορά τόσο το εννοιολογικό περιεχόμενό της, όσο και τις σχέσεις μεταξύ των όρων της⁵².

Ο Μπλοχ, συνδυάζοντας ένα μέρος της θεώρησης του Αριστοτέλη για την ύλη – ειδικά αυτό που αναφέρεται στην ύλη ως δυνάμει – με την υλιστική-διαλεκτική θεώρηση του Ένγκελς για τη φύση, συμφωνεί με τη θέση του τελευταίου που θέτει τη φυσική ύλη ως τη «[...] φυσική-οργανική βάση της ιστορικής-κοινωνικής ύλης»⁵³. Καταφέρνει με αυτόν τον τρόπο να

⁴⁹βλ. Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία, ..., ο.π.

⁵⁰Υπενθυμίζεται εδώ πως η ύλη εδώ θεωρείται από την οντολογική της σκοπιά: ο Μάρας σημειώνει: «το Είναι της ύλης», βλ. Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: ..., ο.π.

⁵¹Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: ..., ο.π.

⁵²Αυτ.

⁵³Αυτ., σ. 139

θεματοποιήσει την «ουτοπία ως εν δυνάμει πραγματικό τόπο», ως μια εν δυνάμει μορφή της ύλης εντός της ιστορικής-εξελικτικής (διαλεκτικό τω τρόπω) διαδικασίας. Σε παρόμοιο ύφος, ο Γκιούρας σημειώνει, αναφορικά με τη σχέση φύσης-ανθρώπου και ιστορίας:

«Ο άνθρωπος και η φύση συλλαμβάνονται εδώ⁵⁴ ως το ύστατο υποστασιακό υπόστρωμα της ιστορίας ή αντίστροφα, η ιστορία συλλαμβάνεται ως ο χώρος ανέλιξης και ανάπτυξης του ανθρώπου προς την ελεύθερη, ουσιώδη “οργάνωσή” του»⁵⁵.

Σε αυτό το σημείο βέβαια, είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως ο τρόπος που ο Μπλοχ, ακολουθώντας ως ένα σημείο τα ίχνη του Ένγκελς, προσδιορίζει την κίνηση και της φυσικής ύλης ως διαλεκτική, δημιουργεί ορισμένα προβλήματα ως προς την εγκυρότητα της εν λόγω θεώρησης, όπως σημειώνεται από τον Μάρα. Προβλήματα τέτοιου είδους ανακύπτουν, κυρίως, στην προσπάθειά του να βρει και να αναδείξει διαλεκτικές τάσεις στην εξέλιξη των θεωριών της φυσικής⁵⁶.

Περνώντας στην έννοια της φύσης στον Μπλοχ και συνδέοντάς την με την κατηγορία και την έννοια της ύλης, σημειώνεται πως στο εν λόγω σύστημα, η ύλη θεωρείται το υπο-κείμενο της διαλεκτικής κίνησης. Ταυτόχρονα, η ύλη είναι αυτή που στη σχέση της με την ουτοπία, ορίζεται «ως το υποκείμενο και η εγγυήτρια αρχή του αντικειμενικά-πραγματικά Δυνατού εν γένει»⁵⁷, σύμφωνα πάλι με τον Μάρα.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να σημειωθεί πως η ύλη περιλαμβάνει τόσο το «δυνάμει ον» όσο και το «κατά το δυνατόν ον». Το «κατά το δυνατόν ον» είναι το σύνολο των υλικών-αντικειμενικών περιορισμών που τίθενται από την ιστορική στιγμή εντός μιας συγκεκριμένης συνθήκης. Αντίθετα, «το δυνάμει ον» είναι το σύνολο των αντικειμενικών πραγματικών δυνατοτήτων, «η οντολογική δυνατότητα ύπαρξης των δυνατοτήτων»⁵⁸.

Η εν λόγω διάκριση σε «δυνάμει» και «κατά το δυνατόν» ον αποτελεί το θεμέλιο επί του οποίου στηρίζεται μια άλλη διάκριση στην οποία προχωρά ο ίδιος ο Μπλοχ ανάμεσα στα δύο ρεύματα

⁵⁴Με το εδώ εννοεί στην φράση του Μαρξ, την οποία αμέσως πριν έχει αναφέρει: «Η διαμόρφωση των πέντε αισθήσεων αποτελεί εργασία της συνολικής μέχρι τώρα παγκόσμιας ιστορίας», παραπέμποντας: *Manuskripte*, 541-542 [...)].

⁵⁵Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία Από το ορθοτενές βάδισμα – παρατηρήσεις με βάση της ανθρωπολογίας του Ερνστ Μπλοχ», *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τευχ. 59, Αθήνα: Μάρτιος-Απρίλιος 2004, σ. 110

⁵⁶Αναλυτικότερα, βλ. Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π.

⁵⁷Αυτ., σ. 141

⁵⁸Σάββας-Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικού*, ο.π., σ. 320

του Μαρξισμού: το θερμό και το ψυχρό. Ο Μπλοχ, σε αυτό το σημείο δεν θεωρεί τη διάκρισή τους ως δεδομένη και σταθερή, ούτε παίρνει απαραίτητα θέση υπέρ του ενός από τα δύο ρεύματα και κατά του άλλου· αντίθετα επισημαίνει την αναγκαιότητα και των δύο για να καταφέρει ο μαρξισμός να διατηρηθεί επαναστατικός – όχημα στην κίνηση προς την ουτοπία. Το ψυχρό ρεύμα, το οποίο αναλύει όλους τους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες που υφίστανται και θέτουν τους περιορισμούς της κίνησης (ορίζουν το κατά το δυνατόν ον), είναι εξίσου απαραίτητο ως «συνοδοιπόρος» με το θερμό, το οποίο (συν)διαμορφώνει το δυνάμει ον – την ουτοπία ως τόπο. Θα μπορούσε να πει κανείς πως το ψυχρό ρεύμα αντιστοιχεί στο πρόγραμμα της κίνησης προς την ουτοπία, ενώ το θερμό περισσότερο στο περιεχόμενο της εν λόγω ουτοπίας – ή αλλιώς, πως το ψυχρό ρεύμα ενσαρκώνει και την ίδια την κοινωνική κατάσταση, ενώ το θερμό, την υπέρβαση των περιορισμών της. Σχετικά με το τελευταίο αναφέρεται και ο Karl Mannheim, σύμφωνα με τον Ροζάνη:

«[...] οι ουτοπίες υπερβαίνουν την κοινωνική κατάσταση, διότι προσανατολίζουν τη συμπεριφορά προς στοιχεία τα οποία η κατάσταση, στον βαθμό που έχει πραγματωθεί στον συγκεκριμένο χρόνο, δεν περιέχει».⁵⁹

Όπως επισημαίνει και ο Σάββας- Μιχαήλ:

«Η ενότητα και αλληλεπίδραση των δύο ρευμάτων είναι αναγκαία και εκφράζει ακριβώς την ενότητα της ύλης με την ουτοπία, του θεμελίου με τον ορίζοντα, την προσδοκία, την προ-όραση»⁶⁰.

Σημειώνεται εδώ πως, η έννοια της «προ-όρασης», φαίνεται να δηλώνει τη λειτουργία της προλαμβάνουσας συνείδησης, να αναγνωρίζει τις λανθάνουσες δυνατότητες του μέλλοντος που ενυπάρχουν στο παρόν, διακρίνοντας τη χειροπιαστή από την αφηρημένη ουτοπία. Η «καθήλωση» του υποκειμένου στο ένα εκ των δύο ρευμάτων καταλήγει είτε σε μια στείρα ανάλυση που μένει δέσμια του επιστημονισμού της χωρίς όραμα, είτε σε όνειρα που δεν πατούν στη γη, χωρίς υλικά θεμέλια που να τους επιτρέπουν να κινηθούν προς την κατεύθυνση πραγματοποίησής τους.

⁵⁹Bloch, E., *Ουτοπία και Επανάσταση*, (μτφρ.) Ροζάνης, Σ., κεφ.: «Εισαγωγή του Μεταφραστή», ο.π., σ. 11, με παραπομπή στο: Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, Routledge 1966, σ. 175 – το ίδιο σε μετάφραση στα ελληνικά: Karl Mannheim, *Ιδεολογία και Ουτοπία*, Γνώση, Αθήνα: 1997

⁶⁰Σάββας-Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικού*, ο.π., σ. 321

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο ο Μπλοχ συνδέει τη συνείδηση, ή μάλλον την εμφάνιση της συνείδησης, με την ύλη: φαίνεται πως η ίδια η εμφάνιση της συνείδησης (ιστορικά) αποτελεί μορφή της ύλης κατά τη διαλεκτική κίνηση και εξέλιξή της. Με αυτόν τον τρόπο, ο Μπλοχ συνδέει την ύλη της φύσης με την συνείδηση-σκέψη, εντός του εγγελιανού πλαισίου της σχέσης ποσότητας-ποιότητας. Η συνείδηση αναδύθηκε στον άνθρωπο ιστορικά καθώς αποτελούσε μια εγγενή δυνατότητα της ύλης. Προϋποθέτοντας ένα «υποκειμένο» της ύλης, το οποίο κινείται διαλεκτικά προς την ουτοπική ολοκλήρωση – εντελέχεια – διαφαίνεται η ανάδυση του ανθρώπινου υποκειμένου (ως συνείδηση) μια συνέπεια της διαλεκτικής εξέλιξης του «υποκειμένου» της ύλης. Από τη στιγμή της ανάδυσης του ανθρώπινου υποκειμένου, ο Μπλοχ, διακρίνοντας την κίνηση προς την ουτοπική ολοκλήρωση ως κίνηση του ίδιου υποκειμένου της ύλης με δύο διακριτές μεταξύ τους μορφές – του φυσικού και του ανθρώπινου υποκειμένου – οι οποίες όμως γίνονται αντιληπτές ως διαχωρισμένες μεταξύ τους, προτάσσει την αναγκαιότητα «συντονισμού» των κινήσεων των δύο. «Αντικαθιστώντας», στο εγγελιανό διαλεκτικό σχήμα, την κίνηση της έννοιας με αυτή της ύλης, ο Μπλοχ, συνεχίζει την ανάπτυξη του συστήματός του, «προϋποθέτοντας» ως εναρκτήρια αρχή της φυσικής και ιστορικής κίνησης τη σχέση φύσης (ως *natura naturans*) και ανθρώπου⁶¹. Μορφές της προσπάθειας «επίλυσης» της σχέσης μεταξύ των δύο, αποτελούν τόσο η ανοιχτή οντολογία όσο και η ουτοπική πρόληψη (*antizipation*) – προλαμβάνουσα συνείδηση. Ο επαναπροσδιορισμός, επομένως, της σχέσης ανθρώπου-φύσης, θα είναι και η απαραίτητη αρχή (με τη διττή έννοια του όρου) μιας διαφορετικής πορείας προς την Ουτοπία.

Τα παραπάνω, φαίνεται να υποστηρίζονται και από τον Vincent Geoghegan, σύμφωνα με τον οποίο, ο Μπλοχ διαφωνούσε με μια πρόσληψη της φύσης, είτε ως καθαρά υποκειμενικής κατασκευής, είτε ως απόλυτου αντικειμενικού και σταθερού νόμου – με την έννοια της φυσικής νομοτέλειας. Αντιθέτως, ο Μπλοχ, αντιμετώπιζε τη φύση περισσότερο ως «φυσικές διαδικασίες» που έχουν τη δική τους δυναμική και τον άνθρωπο ως μέρος αυτών, με την ικανότητα, του τελευταίου, να επηρεάζει τις διαδικασίες της φύσης καθ' αυτές⁶². Αυτή ακριβώς η ικανότητα-δυνατότητα του ανθρώπου να επηρεάσει την κίνηση, να αλλάξει το ρου της ιστορίας είναι και αυτή που μπορεί να οδηγήσει στην ουτοπία. Η μετάβαση αυτή είναι ανάλογη-αντίστοιχη της μετάβασης από την ποσότητα στην ποιότητα. Μια εκ των προϋποθέσεων, για να

⁶¹Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π., σ. 141

⁶²Geoghegan, V., *Ernst Bloch ...*, ο.π.

συμβεί αυτό, είναι να αλλάξει ο άνθρωπος τον τρόπο που αντιμετωπίζει-προσεγγίζει την έννοια της φύσης: η προσέγγιση που προτείνει ο Μπλοχ είναι, και εδώ, αυτή της ανοιχτής οντολογίας του μη-εισέτι.

Η σχέση μεταξύ φύσης και ανθρώπου είναι διαλεκτική, αλλά ταυτόχρονα η φύση θα πρέπει να προσεγγίζεται τόσο ως αντικείμενο, όσο και ως υποκείμενο. Ο Μπλοχ, δεδομένων των παραπάνω⁶³, εντάσσει στο σύστημά του την έννοια του φυσικού υποκειμένου⁶⁴. Αυτό επισημαίνεται και από τον Geoghegan, ως ένα από τα σημεία που ασκεί κριτική ο Μπλοχ, αναφορικά με την πρόσληψη της έννοιας της φύσης, ως προς την εγγενή σε αυτήν δημιουργικότητα και παραγωγικότητά της: σε αυτήν την δημιουργικότητα βρίσκει το αντίστοιχο εν δυνάμει με εκείνο στην σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας⁶⁵. «Αντιστοιχίζει», με αυτόν τον τρόπο, το «μη-εισέτι» εντός του ανθρώπινου κοινωνικο-ιστορικού υποκειμένου με το «μη-εισέτι»⁶⁶ του φυσικού υποκειμένου. Το τελευταίο είναι εξίσου ανολοκλήρωτο, και ανοιχτό προς το μέλλον, με το πρώτο⁶⁷.

Ο Μπλοχ, τοποθετώντας σε ιδιαίτερα κεντρική θέση το φυσικό υποκείμενο – «[...]ως η εγγενής εξελικτική δυναμική της ύλης [...]»⁶⁸ – επιχειρεί να θεμελιώσει, επί αυτού, το πρόταγμα για χειραφέτηση, που χαρακτηρίζει την πολιτική διάσταση της φιλοσοφίας του. Σε αυτό το σημείο, ανοίγοντας μια μικρή παρένθεση, σημειώνεται πως θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ο Μπλοχ περιγράφει ξανά την «ουτοπία ως λειτουργία» με άλλους όρους: εκείνους της φύσης και της ύλης. Ο ίδιος μάλιστα σημειώνει:

«Η φύση είναι η καλυμμένη εικόνα του εαυτού της, ένα σύμβολο εκ των ένδον και όχι μόνο για μας, μια αλληγορία του κρυμμένου της μέλλοντος»⁶⁹,

συνεχίζοντας:

«Τα βουνά και η θάλασσα είναι αντικειμενικά [καθ' εαυτά], πραγματικά σύμβολα. Κρύβουν κάτι για το οποίο τα ίδια δεν γνωρίζουν τίποτα, κρύβονται από τον εαυτό τους,

⁶³Εδώ ο Μάρας επισημαίνει την καταγωγή της οπτικής του Μπλοχ επί της ύλης και της φύσης καθώς και σχετικά με τον τρόπο που αυτές υφίστανται και δρουν – αναφορικά με την αυτενεργή παραγωγικότητα της ύλης – από τους Μπέμε και Σέλλινγκ: βλ. Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π.

⁶⁴Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π., σ. 143

⁶⁵Geoghegan, V., *Ernst Bloch...*, ο.π.

⁶⁶Ως δυνατότητα, ως εν δυνάμει, ως ανοιχτή ενδεχομενικότητα

⁶⁷Αυτ.

⁶⁸Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π.

⁶⁹Bloch, E., *Ουτοπία και επανάσταση*, ο.π., σ. 49

είναι με συγκεκριμένο τρόπο ουτοπικά ως προς τον εαυτό τους· ως προς την κλίση του και ως προς το λανθάνον στοιχείο του κάτι είναι παρόν αν και στην πραγματικότητα δεν υπάρχει»⁷⁰.

Επιστρέφοντας στη σχέση φύση-άνθρωπος, ο Μάρας σημειώνει ότι, για τον Μπλοχ, η διαμεσολάβηση του δίπολου φύση-άνθρωπος λαμβάνει τρεις διαφορετικές μορφές: α) εξάρτησης, καθώς η ιστορική πράξη εξαρτάται από τη φύση, βάσει των πρώτων υλών που διαθέτει η τελευταία ως απόθεμα, β) επιβολής, καθώς το ιστορικό πράττειν καλείται να επιβληθεί επί της εκάστοτε φυσικής νομοτέλειας (π.χ. επί της δεδομενικότητας του θανάτου από την οποία πηγάζει και η τάση για υπέρβαση του παρόντος μέσω της λειτουργίας της ουτοπίας, όπως έχει προαναφερθεί) και γ) για τον Μπλοχ πρέπει το ιστορικό- χειραφετητικό πράττειν, να αντικαταστήσει κάθε σχέση εκμετάλλευσης με μια σχέση αλληλεγγύης· είτε αυτή αναφέρεται μεταξύ ανθρώπου και ύλης της φύσης, είτε μεταξύ κοινωνικού-ιστορικού υποκειμένου και φυσικού υποκειμένου⁷¹. Επιπλέον, [ο Μάρας] σημειώνει στο άρθρο του:

«Η συμβιωτική, θα έλεγε κανείς, σχέση διαμεσολάβησης μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού-ιστορικού υποκειμένου υπηρετεί για τον Μπλοχ τη σκοποθεσία της από κοινού ανόρθωσης ενός εξανθρωπισμένου κόσμου»⁷².

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, διαφαίνεται και η σύνδεση του Μπλοχ με το κεντρικότερο αίτημα της θεωρίας του νεότερου φυσικού δικαίου σχετικά με την ανθρωποποίηση του ανθρώπου⁷³. Επί τη βάση αυτού του αιτήματος-προτάγματος θεωρείται από τον Μπλοχ δυνατή η σύνδεση των δύο διαφορετικών, μεταξύ κοινωνικής ουτοπίας και φυσικού δικαίου, σκοπών: της ανθρώπινης ευδαιμονίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αντίστοιχα⁷⁴. Σχετικά όμως με το φυσικό δίκαιο και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια θα γίνει εκτενέστερη αναφορά παρακάτω.

Τέλος, σημειώνεται πως η χειραφέτηση, φαίνεται να αποτελεί εντός του ιστορικο-κοινωνικού πράττειν, το αντίστοιχο της «υπέρβασης χωρίς υπερβατικότητα» εντός της οντολογίας του μη εισέτι. Ο Μπλοχ θεμελιώνει τη χειραφετητική διάσταση της φιλοσοφίας του (με την έννοια της

⁷⁰Αυτ., (η επεξήγηση βασίζεται σε αντίστοιχη του Bloch στο ίδιο κείμενο, λίγες σειρές παραπάνω από αυτές του αποσπάσματος στην ίδια σελίδα)

⁷¹Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά:..., ο.π., σ. 143

⁷²Αυτ., σ. 144

⁷³Αγγελίδης, Μ., «Ernst Bloch, Φυσικό δίκαιο και Ανθρώπινη αξιοπρέπεια», στο:

< <http://www.synchronathemata.gr/ernst-mploch-fysiko-dikaio-kai-anthropini-axioprepeia/> >

⁷⁴Αυτ.

υπέρβασης της εκάστοτε παρούσας συνθήκης/τάξης πραγμάτων) επί τη φιλοσοφία της φύσης που υφαίνει, και αναδεικνύει τη χειραφέτηση ως τον απαραίτητο (και αναγκαίο ίσως) προσανατολισμό του πράττειν του υποκειμένου – τον οποίο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως επιχειρεί να τον αναδείξει ως «φυσικό» προσανατολισμό μέσα από τη σύνδεση που αναδεικνύει μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ως μερών μιας «κοινής» πορείας.

Αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως επιχειρείται, από τον Μπλοχ, δια του τρόπου που ο ίδιος θέτει την οντολογία του μη-εισέτι (με κέντρα της την ουτοπία, το όραμα και την ελπίδα) ως, ένα εκ των υστέρων οντολογικό θεμέλιο του χειραφετητικού προτάγματός του⁷⁵. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να υποστηριχθεί πως η φιλοσοφία της ιστορίας καταλήγει να λαμβάνει εκ νέου την κυρίαρχη θέση σε σχέση με τη φιλοσοφία της φύσης, εντός του συστήματος του Μπλοχ, αφού η πραγματική ολοκλήρωση (με την έννοια της εντελέχειας) του φυσικού υποκειμένου μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω του χειραφετητικού ιστορικού υποκειμένου⁷⁶.

⁷⁵Munster, A., «Χειροπιαστή ουτοπία ...», ο.π. & Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: ...», ο.π.

⁷⁶Μάρας, Κ., «Η οντολογική αριστερά: ...», ο.π.

Εν είδει συμπερασμάτων πρώτου κεφαλαίου

Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, συνοψίζεται το έως τώρα αναδυόμενο σχήμα του Μπλοχ. Αφετηριακό σημείο, και ταυτόχρονα κεντρικότερη όλων των διακρίσεων φαίνεται να αποτελεί η διάκριση υποκειμένου-αντικειμένου, με τα μέρη της οποίας να αλληλεπιδρούν διαλεκτικά. Η σχέση-αλληλεπίδραση των δύο, διαμεσολαβείται από την έννοια του μη εισέτι και την ίδια την ουτοπική λειτουργία. Από τον τρόπο διαμεσολάβησης μεταξύ υποκειμένου-αντικειμένου «παράγονται» η έννοια της ελπίδας και της ουτοπίας. Οι δύο αυτές έννοιες φαίνεται να αλληλεπικαλύπτονται ως προς τη λειτουργία τους επί της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου – ή μάλλον ως προς τη διαλεκτική αλληλοδιαπλοκή τους με την εν λόγω σχέση – και ταυτόχρονα να διαχωρίζονται, με την ελπίδα να καταλαμβάνει μια θέση σε ένα βαθύτερο επίπεδο από εκείνο της ουτοπίας. Αυτό συμβαίνει καθώς η ελπίδα φαίνεται ότι «προηγείται» της ουτοπίας με την έννοια πως η ελπίδα-πίστη σε/για έναν καλύτερο κόσμο, «προηγείται» της εκκίνησης της διαδικασίας φαντασιακής διαμόρφωσης του κόσμου αυτού – της ουτοπίας ως τόπο – από τον άνθρωπο.

Σχετικά με την ύλη και τη φύση, εντός της διαλεκτικής κίνησης του Γίνεσθαι – της δυναμικής οντολογίας του Μπλοχ, η ύλη ως δυνάμει και ως κατά το δυνατόν ον, αναδεικνύεται ως το οντολογικό υπόστρωμα-θεμέλιο ανάδυσης του ιστορικοκοινωνικού πράττειν. Η ύλη ως «υπόσταση» προηγείται τόσο της φύσης (φυσικού υποκειμένου) όσο και του ανθρώπινου υποκειμένου (με την έννοια του συνειδητού όντος), με την φύση και τον άνθρωπο να αποτελούν διακριτές μορφές της ίδια της ύλης, η οποίες αναδύθηκαν και διαχωρίστηκαν κατά τη διάρκεια διαλεκτικής κίνησης της ύλης προς την ουτοπική ολοκλήρωση- εντελέχεια. Η ύλη όπως αναφέρθηκε παραπάνω, καθώς και η κίνησή της προς την εντελέχεια, φαίνεται να αποτελούν για τον Μπλοχ θεμελιώδεις παραδοχές. Ο κόσμος και ο άνθρωπος βρίσκονται εν κινήσει – εν διαδικασία διαμόρφωσης ανά πάσα στιγμή. Αποτελούν έτσι ανοιχτές προς το μέλλον ανολοκλήρωτες οντότητες. Επιπλέον, η ύλη στον Μπλοχ υφίσταται με έναν διττό τρόπο: ως δυνάμει ον και ως κατά το δυνατόν όν. Το εν δυνάμει ον συμπεριλαμβάνει την οντολογική υπόσταση της δυνατότητας καθ' εαυτή, την ανοιχτότητα του μέλλοντος, τη μη δυνατότητα πλήρους καθορισμού του, την ουτοπία· ενώ το κατά το δυνατόν ον συμπεριλαμβάνει όλους εκείνους του παράγοντες που θέτουν όρια και περιορισμούς, τόσο στην θεώρηση-φαντασία-θεωρία όσο και στην πραγματοποίηση-πράξη, διαμόρφωση της δυνατότητας, της ουτοπίας.

Εν συνεχεία, η φύση ως *natura naturans*, εξίσου ανολοκλήρωτη με τον άνθρωπο, αποτελεί μια μορφή της ύλης, όπως αντίστοιχα και το ανθρώπινο υποκείμενο. Φύση και άνθρωπος αλληλεπιδρούν, τόσο μεταξύ τους όσο και με την ύλη ως «κατηγορία» τους, διαλεκτικά εντός της κίνησης του καθενός προς την εντελέχεια. Με αυτόν τον τρόπο, θέτει ως αναγκαία προϋπόθεση και ταυτόχρονα ως επιτακτικό πρόταγμα την αλλαγή της σχέσης φύσης-ανθρώπου, την αναδόμηση της φιλοσοφίας της φύσης, καθώς η προαναφερόμενη σχέση- διαμεσολάβηση μεταξύ φυσικού και ιστορικο-κοινωνικού υποκειμένου καθορίζει την πορεία προς την ουτοπική ολοκλήρωση. Η φιλοσοφία της ιστορίας ως φιλοσοφία της αλλαγής και (ως) πράξη του κοινωνικο-ιστορικού ανθρώπινου υποκειμένου λαμβάνει (εκ νέου) τον κεντρικό ρόλο όσον αφορά την κίνηση προς και την εγκαθίδρυση της ουτοπίας.

Περνώντας στην έννοια της ουτοπίας, διαπιστώνονται δύο βασικές διακρίσεις της: α) η πρώτη αφορά την ουτοπία ως λειτουργία και ως τόπος και β) η δεύτερη, την ουτοπία ως αφηρημένη και ως χειροπιαστή. Θα μπορούσε να αναφερθεί ως τρίτη διάκριση εκείνη μεταξύ της ουτοπίας ως κοινωνική ουτοπία (παρατηρώντας σε αυτήν την κατηγορία ουτοπίας τα είδη της ουτοπίας της τάξης και της ουτοπίας της ελευθερίας) και ενός συνόλου των υπόλοιπων ειδών ουτοπίας π.χ. τεχνολογική, ιατρική, φαρμακευτική, καλλιτεχνική και λοιπές, ουτοπίες. Παρ' όλα αυτά η τελευταία διάκριση στον Μπλοχ, τείνει να ταξινομείται υπό τις κατηγορίες της δεύτερης διάκρισης ανάμεσα σε αφηρημένη και χειροπιαστή ουτοπία: η κοινωνική ουτοπία φαίνεται να ανήκει στην κατηγορία της χειροπιαστής ενώ οι υπόλοιπες περιγράφονται ως παραδείγματα ουτοπισμού – αφηρημένες ουτοπίες, και γι' αυτό δεν αναφέρεται ξεχωριστά.

Όσον αφορά την πρώτη διάκριση, διαπιστώνεται πως η ουτοπία ως τόπος περιλαμβάνει τόσο τον τόπο συγκέντρωσης της ύπαρξης των δυνατοτήτων για την αλλαγή-υπέρβαση του παρόντος, όσο και τον τόπο συγκέντρωσης κάθε μορφής-περιεχομένου της ουτοπίας – με την γενικότερη έννοια της ουτοπίας ως περιγράμματος ενός καλύτερου κόσμου. Η ουτοπία ως λειτουργία (ή και ως ουτοπική λειτουργία) φαίνεται να περιγράφει έναν τρόπο διαμεσολάβησης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου (αλληλεπικαλυπτόμενη με την έννοια του μη εισέτι και της ελπίδας) όσο και το ρόλο της προλαμβάνουσας συνείδησης, η οποία «ανακαλύπτει» και αναδεικνύει τις κρυμμένες στο παρόν δυνατότητες του μέλλοντος, καθώς επίσης έχει την ιδιότητα-ικανότητα να διακρίνει αν μια ουτοπία (ως όραμα) είναι αφηρημένη ή χειροπιαστή.

Με αυτόν τον τρόπο, εισάγεται η δεύτερη διάκριση της ουτοπίας σε αφηρημένη και χειροπιαστή. Η συγκεκριμένη διάκριση, αναφέρεται στο βαθμό που η εκάστοτε ουτοπία λαμβάνει υπόψιν της του υλικούς, κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες που θέτουν περιορισμούς, τόσο ως προς την διαμόρφωση της ουτοπίας ως τόπο, όσο και ως προς την εγκαθίδρυσή της. Η χειραφέτηση του υποκειμένου και η εγγύτητα-σχέση με την ύλη (ως υλικό υπόστρωμα ανάπτυξης-ανάδυσης της ίδιας) της ουτοπίας, αποτελούν τα αξιολογικά κριτήρια διάκρισης μιας αφηρημένης ουτοπίας – που καταλήγει να παίρνει τη μορφή εσχατολογίας – με μια χειροπιαστή ουτοπία. Η συγκεκριμένη διάκριση έχει αναλογίες με την αντίστοιχη μεταξύ αφελούς και γνήσιας ελπίδας, την οποία περιγράφει ο Tillich και λαμβάνει ως αξιολογικό κριτήριο ανάμεσά τους το βαθμό συμπερίληψης στο αντικείμενό του, των υλικών συνθηκών. Ιδιαίτερη σημασία στην δόμηση των παραπάνω διακρίσεων σε αφηρημένη-χειροπιαστή ουτοπία και αφελή-γνήσια ελπίδα, κατέχει ο τρόπος που ο Μπλοχ εννοεί την ύλη ως δυσπόστατη. Ως «δυνάμει» και ως «κατά το δυνατόν». Η ουτοπίες και αντίστοιχα οι ελπίδες που δεν λαμβάνουν υπόψιν τους το «κατά το δυνατόν», καταλήγουν αφελή όνειρα, φρούδες ελπίδες, χωρίς έρεισμα επί της πραγματικότητας.

Η ουτοπία (ως τόπος – χειροπιαστή – και ως λειτουργία) αναδεικνύεται, και μέσω των παραπάνω διακρίσεων, ως μια έννοια ανατρεπτική-επαναστατική (αρνητική θα μπορούσε να ειπωθεί) προς το παρόν της και ταυτόχρονα οριακή προς το μέλλον. Φαίνεται να μπορεί να εκπληρώσει τόσο το ρόλο του στόχου όσο και της/του πυξίδας- ορίζοντα στην ιστορικο-διαλεκτική κίνηση του υποκειμένου. Δεδομένης της σχέσης φυσικού και ανθρώπινου υποκειμένου, με το δεύτερο να έχει έλθει στο προσκήνιο ως εκείνο το οποίο μπορεί να καθορίσει την κίνηση και την πραγματοποίηση της ουτοπίας, η «υπέρβαση χωρίς υπερβατικότητα» – κοινή τόσο στην έννοια του μη-εισέτι όσο και σ' εκείνες της ελπίδας και της ουτοπικής λειτουργίας – μετατρέπεται σε χειραφέτηση. Αυτή ακριβώς η «μετατροπή» είναι και εκείνη που συνδέει την οντολογική διάσταση του σχήματος του Μπλοχ με την ενδέκατη θέση για το Φόουερμπαχ, του Μαρξ.

Σε αυτό το σημείο, αναδεικνύεται και η διάκριση την οποία θέτει ο Μπλοχ μεταξύ των δύο ρευμάτων του μαρξισμού: του θερμού και του ψυχρού. Η διάκριση αυτή μπορεί να πει κανείς πως «κατάγεται» από τη διττότητα της ύλης (ως πραγματικότητα του παρόντος και ως δυνατότητα προς το μέλλον). Μέσα από την παρούσα διάκριση, ο Μπλοχ, αναφέρεται α) στον διαλεκτικό υλισμό, ως το θερμό – διαρκώς επαναστατικό – ρεύμα του μαρξισμού που

διαφυλάσσει το «εν δυνάμει», και β) στην ανάλυση των οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων και στην κριτική της πολιτικής οικονομίας που αναδεικνύουν το «κατά το δυνατόν», ως το ψυχρό ρεύμα του. Ο ίδιος φαίνεται να επισημαίνει την αναγκαιότητα συνύπαρξης και των δύο ρευμάτων εντός του μαρξισμού – σε αναλογία με την συμπόρευση φύσης και ανθρώπου – για την διαρκή κίνηση προς την χειροπιαστή ουτοπία, η οποία ως ορίζοντας διαρκώς θα μετακινείται.

Ο τρόπος διάκρισης, βάσει των περιεχομένων-μορφών και των προταγμάτων, κάθε ουτοπίας σε χειροπιαστή ή αφηρημένη, είναι ένα σημείο για το οποίο έχει δεχθεί ιδιαίτερη κριτική το επιχείρημα του Μπλοχ. Ένα καίριο ερώτημα το οποίο τίθεται σε αυτό το σημείο αφορά το αξιολογικό κριτήριο διάκρισης των περιεχομένων-μορφών των ουτοπιών. Παρότι διαπιστώνεται η «πρόκριση» των κοινωνικών ουτοπιών έναντι των υπολοίπων (όπως προαναφέρθηκε), το κριτήριο διάκρισης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ουτοπιών, φαίνεται να είναι σχετικά ασαφές. Ο Μπλοχ εδώ, αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ των ουτοπιών της κοινωνικής ελευθερίας και των ουτοπιών της κοινωνικής τάξης – σε αναλογία με τα «μοντέλα» ουτοπίας μεταξύ Moore και Campanella. Δεδομένης της παραπάνω διάκρισης και επί τη βάση της, θα μπορούσε να προκύψει το δίλημμα: προς μια ουτοπία της ελευθερίας ή προς μια ουτοπία της ασφάλειας;

Ως απάντηση σε αυτό το ερώτημα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο Μπλοχ εισάγει ένα, τρόπον τινά, αξιακό κριτήριο μεταξύ των κοινωνικών ουτοπιών. Ο Μπλοχ προτάσσει ως κριτήριο την κίνηση του ανθρώπινου υποκειμένου προς την πραγματοποίηση των, απραγματοποίητων μέχρι σήμερα, αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τόσο ως κατηγορίες διαμόρφωσης, όσο και ως «περιεχόμενα» της χειροπιαστής ουτοπίας ως τόπο. Αυτά φαίνεται να αποτελούν και τα χαρακτηριστικά της κίνησης προς την εντελέχεια στον Μπλοχ.

Προκειμένου όμως να απαντηθεί πληρέστερα το ερώτημα σχετικά με τα κριτήρια διάκρισης ανάμεσα σε χειροπιαστή και αφηρημένη ουτοπία, καθώς επίσης και της σχέσης της ουτοπίας με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, με την τελευταία να βρίσκεται σε στενή σχέση με το προαναφερόμενο αξιακό πλαίσιο, στο επόμενο κεφάλαιο επιχειρείται μια ανάλυση των αξιών και της θέσης τους εντός του μπλοχιανού σχήματος. Επιπλέον, αναλύονται τα δικαιώματα που

«απορρέουν» από τις αξίες αυτές καθώς και η σχέση των παραπάνω – αξιών και δικαιωμάτων – με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και με το φυσικό δίκαιο.

Το αξιακό πλαίσιο και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται η προσέγγιση των θεμελιωδών αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης, τόσο ως προς το περιεχόμενο της καθεμιάς, όσο και ως προς το επίπεδο των μεταξύ τους σχέσεων, υπό το πρίσμα, πάντα, της θεώρησης και της αντίστοιχης επιχειρηματολογίας του Μπλοχ. Τέλος, αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο οι αξίες αυτές, στην ιστορική διάστασή τους, συνδέονται ή δύναται να συνδεθούν τόσο με την έννοια της ουτοπίας, όσο και με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο μπλοχιανό έργο.

Η ελευθερία

Ο Ερνστ Μπλοχ στο *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια* επιχειρεί μια προσέγγιση-ανάλυση των εννοιών-αξιών που προτάθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση καθώς επίσης και μια αποδόμηση του τρόπου που τότε προσδιορίστηκαν και οριοθετήθηκαν τόσο περιεχομενικά όσο και σχεσιακά μεταξύ του. Ως ελευθερία, ο Μπλοχ ορίζει, την κατάσταση στην οποία κάποιος/-α δεν υποβάλλεται σε εξωτερικούς προς αυτόν/-ην καταναγκασμούς, καθώς και πολύ περισσότερο όταν μπορεί να πραγματώσει το ό,τι βούλεται. Ο ίδιος σημειώνει πως η ψυχολογική ελευθερία/ελευθερία βούλησης λαμβάνεται ως δεδομένη, με την έννοια ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιλέξει μεταξύ αντιτιθέμενων ορμών⁷⁷.

Αρχίζει με αυτόν τον τρόπο να δομεί ένα σχήμα με διαφορετικά «στρώματα» της ελευθερίας με το πρώτο εξ' αυτών, το οποίο λαμβάνεται σε ένα βαθμό ως δεδομένο, όπως προαναφέρθηκε, να είναι η ελευθερία επιλογής – με τον πυρήνα της ελευθερίας όμως, σε οποιοδήποτε επίπεδο και αν αυτή βρίσκεται, να σημαίνει ελευθερία από εξωτερικούς καταναγκασμούς. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, ο ίδιος διευκρινίζει πως οι εξαναγκασμοί μέσω των εκάστοτε αιτιακών συνθηκών, συνεχίζουν να ισχύουν καθ' όλο το «οικοδόμημα της ελευθερίας». Υπό αυτό το πρίσμα, κάθε άνθρωπος είναι ο ίδιος ένας αιτιακός εξαναγκασμός – καθορίζεται δεσμευτικά από το ίδιο το παρελθόν του, τον ήδη διαμορφωμένο (έως την παρούσα στιγμή) χαρακτήρα του, τους στοχασμούς του και τις συνθήκες που τον περιβάλλουν. Η «αποχρώσα στιγμή», όπως την χαρακτηρίζει, της ελευθερίας επιλογής είναι τη στιγμή που ο εξαναγκασμός του υποκειμενικού

⁷⁷Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2015, σ. 238

παράγοντα υπερβαίνει τους εξαναγκασμούς από άλλες συνθήκες – σημειώνοντας χαρακτηριστικά:

«[...] [η ψυχολογική ελευθερία] προϋποτίθεται [της πολιτικής-κοινωνικής ελευθερίας] ως εκείνος ο εξαναγκασμός της βούλησης στον οποίο ο εξαναγκασμός μέσω του ίδιου προσώπου (προσέτι μέσω της ταξικής συνείδησης του προσώπου) υπερβαίνει τους άλλους εξαναγκασμούς»⁷⁸.

Συνδέει-συσχετίζει, με αυτόν τον τρόπο, την ψυχολογική ελευθερία με την κοινωνικο-πολιτική ελευθερία. Με τη «μετάβαση» από την προϋποτιθέμενη ψυχολογική ελευθερία/ ελευθερία επιλογής στην κοινωνικο-πολιτική ελευθερία, τίθεται το ζήτημα της ελευθερίας δράσης του υποκειμένου, η οποία αποτελεί και το δεύτερο «στάδιο» της ελευθερίας. Ο Μπλοχ, φαίνεται να στέκεται στον ορισμό της ελευθερίας ως κυρίως ή μάλλον πρωτίστως, ως αρνητικής έννοιας, παρότι δέχεται πως το αρνητικό της στοιχείο ανέκαθεν συμπορευόταν με το θετικό – το προς τι. Ο ίδιος υποστηρίζει πως το αντικείμενο της απελευθέρωσης του υποκειμένου ήταν σταθερά μονοσήμαντο και αναφέρεται σε πίεση ή καταναγκασμό. Σημειώνει:

«[...] η απελευθέρωση [νοούμενη ως κίνηση προς την ελευθερία]⁷⁹ είναι πάντα απελευθέρωση από καταναγκασμό ή πίεση [...] δηλαδή από κάτι που εμπόδιζε και αρνιόταν το ορθοπρεπές βάδισμα [...]»⁸⁰.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να επισημανθεί πως έχει μια ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι επαναλαμβάνεται συχνά στο έργο του Μπλοχ, η έννοια του «ορθοπρεπούς βαδίσματος», το οποίο ιστορικά εμποδίζεται, αν και σε αυτήν και το περιεχόμενό της θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά παρακάτω.

Το πρόβλημα που τίθεται μέσα από τη διάκριση σε θετική και αρνητική ελευθερία στην οποία προχωρεί ο Berlin⁸¹ – και ο Μπλοχ, κατά τη γνώμη μου, σε αυτό αναφέρεται μέσα από την κριτική του:

«Δεν θα έπρεπε όμως κανείς να παρεξηγεί τόσο φορμαλιστικά και την «ελευθερία από κάτι», όπως αυτό βόλευε τους ενδιαφερόμενους απαξιωτές αυτής της έννοιας»⁸²–

⁷⁸Αυτ., σ. 239

⁷⁹Η επισήμανση, δική μου

⁸⁰Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και...*, ο.π., σ. 239

⁸¹βλ. Berlin, I., *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, Scripta, Αθήνα: 2001

είναι πως η ελευθερία καταλήγει να σχετικοποιείται. Το πρόβλημα που δημιουργείται με την εν λόγω σχετικοποίηση, είναι ότι δεν θεματοποιεί, και όχι ακούσια, ορισμένες ελευθερίες από συγκεκριμένες σχέσεις π.χ. από τη φτώχεια. Αυτό συμβαίνει διότι η λογική της σχετικοποίησης της ελευθερίας, ακριβώς για να αποφύγει να θέσει το εν λόγω ζήτημα της οικονομικής ανελευθερίας-ανισότητας, θεωρώντας πως το άτομο ευθύνεται για την φτώχεια του – εντός του φιλελεύθερου επιχειρήματος, σύμφωνα με το οποίο σε μια «αρχική διανομή» του πλούτου, τα άτομα «έπαιξαν» και κάποια «έχασαν»⁸³. Ο Αγγελίδης επισημαίνει πως η έννοια της ελευθερίας κατά τον 20^ο αιώνα, πήρε τη μορφή της και εδραιώθηκε όπως την εννοεί ο Berlin, ενώ η έννοια της ισότητας συμπίεστηκε στην έννοια της ισονομίας – θέση στην οποία θα γίνει αναφορά στο επόμενο υποκεφάλαιο που αφορά την οπτική του Μπλοχ επί της ισότητας ως αρχής της επανάστασης του 1789.

Εδώ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο Μπλοχ αναφέρεται σε μια μαρξικά εννοούμενη ελευθερία, διαχωρίζοντας με υλικούς όρους την τυπική από την πραγματική ελευθερία του υποκειμένου, η οποία καταλήγει να αναφέρεται στην ελευθερία-απελευθέρωση του υποκειμένου τόσο από σχέσεις αναγκαιότητας όσο και από σχέσεις υποτέλειας. Το «προς τι», το οποίο αναδύεται ολοκάθαρα με την άρση της πίεσης, για τον Μπλοχ, αναφέρεται όχι σε μια συγκεκριμένη ουτοπία ως τόπο, αλλά στη διάνοιξη ενός πεδίου δυνατοτήτων το οποίο φαίνεται να υπήρχε με λανθάνοντα τρόπο εντός της έως τότε κοινωνικής πραγματικότητας – σε ένα *Novum*.

Με την απελευθέρωση από την φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας, σκιαγραφείται ταυτόχρονα η διεύρυνση του πεδίου της ελευθερίας επιλογής – των επιλογών – του ανθρώπου εντός της αναδυθείσας αστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Η ατομική βούληση, προσέλαβε στοιχεία τα οποία την προσδιόρισαν τόσο ως βούληση για κερδοφορία, όσο και ως βούληση για αυτοκαθορισμό. Θα μπορούσε, ίσως, κανείς να αναγνώσει αυτές τις δύο διαστάσεις της βούλησης: α) ως βούληση για ευδαιμονία, μέσω της απόκτησης κέρδους και β) ως βούληση για αξιοπρέπεια, μέσω της ελευθερίας αυτοκαθορισμού, αντίστοιχα. Εν συνεχεία του παραπάνω συλλογισμού, θα μπορούσε να συναχθεί η σύνδεση μεταξύ της βούλησης για αξιοπρέπεια και

⁸²Αυτ.

⁸³Αγγελίδης, Μ., παρουσίαση στα πλαίσια σεμιναρίου με τίτλο: «Πολιτική θεωρία του αντιδιαφωτισμού», εντός του ΠΜΣ: «Πολιτικής Επιστήμης» με ειδίκευση: «Πολιτική Φιλοσοφία και Κοινωνική Θεωρία», Αθήνα: 28 Φεβρουαρίου 2018, ο ίδιος ο καθηγητής για την τελευταία αυτή θέση παρέπεμψε στον Hayek, καθώς επεσήμανε και την επίδρασή της στην κλασική πολιτική οικονομία, με παραπομπή στον Ricardo

της ελευθερίας από περιορισμούς, ως προς τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού. Συνεπώς, θα μπορούσε με αυτόν τον τρόπο να αναδυθεί/ αναδειχθεί ένας τρόπος συσχέτισης μεταξύ ελευθερίας και αξιοπρέπειας, εντός του μπλοχιανού σχήματος. Ο συνδυασμός του συμφέροντος του μεμονωμένου ατόμου και του συμφέροντος της κοινωνίας έδειχνε να μην μπορούσε να είναι κάτι άλλο από το συμφέρον προς την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια – ένα πρόταγμα για μια ελευθερία που δεν κατάφερε να εγκαθιδρύσει η αστική τάξη της Γαλλικής Επανάστασης. Ως βασική αιτία αυτής της αποτυχίας κρίνεται η διατήρηση, με υπόρρητο τρόπο, εξαρτητικών οικονομικά σχέσεων μεταξύ, και εντός, των κοινωνικών τάξεων, με αποτέλεσμα να διατηρείται η ανισότητα ανάμεσά τους απομακρύνοντας τις μεγαλύτερες μάζες του πληθυσμού από την ελευθερία δράσης. Έτσι, το ιδεώδες της ελευθερίας δράσης, του αυτοκαθορισμού αλλά και του καθορισμού της ιστορίας μέσω των πράξεων του ίδιου του υποκειμένου, για τον αστό, περιχαρακώθηκαν/περιορίστηκαν/ κατέφυγαν στο χώρο του καταπιεσμένου προλεταριάτου. Με μια έννοια, δεν μπορεί να υπάρχει ελευθερία για ορισμένους σε μια πολιτεία και να μην υπάρχει για ορισμένους άλλους, διότι τότε η ίδια (η ελευθερία) μετατρέπεται από αξία σε προνόμιο. Η ελευθερία δράσης, καταλήγει ο Μπλοχ, κατακτιέται μόνο εφόσον πραγματοποιηθεί το «άλμα από την αναγκαιότητα στην ελευθερία» όπως αναπτύχθηκε από τους Marx και Engels.

Στη συνέχεια της ανάπτυξης του σχήματός του για την ελευθερία, ο Μπλοχ, αναφέρεται σε άλλα δύο στρώματα – ή διαστάσεις-μορφές της ελευθερίας – εκείνα: της ηθικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ελευθερίας. Τόσο η ηθική ελευθερία όσο και η θρησκευτική ελευθερία αντίστοιχα, αναφέρονται σε «εσωτερικότερα» επίπεδα του ατόμου, τοποθετώντας την ελευθερία περισσότερο στην ιδιωτική σφαίρα του υποκειμένου όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στη σφαίρα που αφορά την ψυχή και την πίστη. Ο ίδιος επισημαίνει πως, ιστορικά, ο ηθικά ελεύθερος άνθρωπος έχει συνδεθεί με το πρότυπο του ανθρώπου που είναι ικανός να ελέγχει τις ορμές και τα πάθη του, να μην καθορίζεται απόλυτα από αυτά και πάνω απ' όλα να μην μοιάζει, ο ίδιος στον τρόπο που ζει και πράττει, ως πλήρως υποκείμενος στην κυριαρχία τους. Αυτή ακριβώς η μορφή ανεξαρτησίας – ή αυτοκαθορισμού, θα μπορούσε να πει κανείς – συγκροτεί την ηθική ελευθερία. Παρ' όλα αυτά, επισημαίνει, πως και σε αυτήν την περίπτωση οι «εξωτερικές-πραγματικές ανελευθερίες» συνεχίζουν να υφίστανται. Αυτό το γεγονός αποτελεί για τον Μπλοχ

την απόδειξη για το γεγονός ότι η ηθική ελευθερία, ως πραγματικά απελευθερωτική, ανήκει στην ελευθερία δράσης⁸⁴.

Αντίστοιχα, η θρησκευτική ελευθερία, αναφερόμενη πολύ περισσότερο στο επέκεινα, έθεσε ως καθοριστική της διάσταση «[...] την ελευθερία από τις ορμές και τα έργα της αμαρτίας, την ελευθερία προς το βασίλειο του Θεού»⁸⁵ μέσα από τη σωτηρία της ψυχής. Εδώ, ο Μπλοχ, επισημαίνει πως παρότι ο αρχέγονος Χριστιανισμός καταγόταν από μια εθνικο-επαναστατική βάση και δεν είχε στοιχεία υποτέλειας, η θρησκευτική ελευθερία κατέληξε να διαμορφώσει μια δουλκή ηθική, μέσα από τη μετατροπή του Χριστιανισμού δια της Εκκλησίας, σε όργανο καταπίεσης.

Ο ίδιος ο Μπλοχ αναφέρεται στην «διαχείριση» της διάκρισης μεταξύ «ελευθερίας προς» και «ελευθερίας από», από την Εκκλησία (Προτεσταντική και Καθολική), με αποτέλεσμα τον χαρακτηρισμό της «ελευθερίας από» ως αρνητικής, με ένα ηθικό πρόσημο εντός αυτού του χαρακτηρισμού. Μέσα από τη δράση της Εκκλησίας και των διδαχών της, η ελευθερία επανεσωτερικοποιήθηκε – επέστρεψε στα μύχια της ιδιωτικότητας του ατόμου, και πιο συγκεκριμένα του πιστού – μετατρέπόμενη σε «ελευθερία του χριστιανού». Ο Μπλοχ σημειώνει, εδώ:

«Διότι ο χριστιανός του Λούθηρου όχι μόνο δεν έχει διόλου ελευθερία βούλησης και επιλογής, όχι μόνο ζει εξαρχής ως δούλος της αμαρτίας, αλλά ακόμη και η θρησκευτική ελευθερία, η οποία βυθίζεται εντός του με την πίστη στο Χριστό, δεν είναι ελευθερία, αλλά απλώς μια νέα μορφή δουλείας»⁸⁶,

και παρακάτω:

«[...] αλλά η δουλεία του Θεού, την οποία ο Λούθηρος θέτει ως θρησκευτική ελευθερία, και μάλιστα ως αυτοκαθορισμό, είναι απλώς η γήινη δουλεία σε μια ανώτερη σφαίρα»⁸⁷.

Η περιχάραξη της ελευθερίας – ως «ελευθερίας από», ως «τάσης για» απελευθέρωση – εντός της καθαρά ιδιωτικής-εσωτερικής σφαίρας του ανθρώπου, διαμέσου της εκκλησίας «έχρισε», την «ελευθερία από» ως μια, «αμαρτωλή» θα μπορούσε να πει κανείς, παρόρμηση του ανθρώπου.

⁸⁴Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και...*, ο.π., σ. 242

⁸⁵Αυτ., σ. 243

⁸⁶Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και...*, ο.π., σ. 245

⁸⁷Αυτ. σ. 245-246

Αυτή η τάση για απελευθέρωση είναι ακριβώς συστατικό στοιχείο της ουτοπικής λειτουργίας. Η παράδοση, σύμφωνα με τον Μπλοχ, στην περιχάραξη της ελευθερίας θα μπορούσε ενδεχομένως να αναγνωστεί και ως «απονομιμοποίηση» (τόσο ηθικά όσο και νομικά) της, εγγενώς επαναστατικής διάστασης της ελευθερίας, ως εγγενές στοιχείο της κίνησης προς την ουτοπία.

Ο Μπλοχ καταλήγει πως η ελευθερία σε οποιοδήποτε από τα/τις παραπάνω στρώματα/διαστάσεις – επιλογής, δράσης, ηθική ή θρησκευτική ελευθερία – είναι θεμελιώσιμη μόνο υπό την δυνατότητα ενός κόσμου που δεν έχει ακόμα πλήρως καθοριστεί. Έναν κόσμο που η ιστορία δεν έχει φτάσει στο τέλος της. Αυτός ακριβώς είναι και ο τόπος εντός της ελευθερίας που βρίσκεται το ανατρεπτικό-επαναστατικό στοιχείο – ως τον εν δυνάμει διαφορετικό κόσμο από τον ήδη υπάρχοντα. Με αυτό τον τρόπο βρίσκει ως εγγενές, το επαναστατικό-ανατρεπτικό στοιχείο εντός της ελευθερίας. Η σχέση μεταξύ των δύο (ελευθερίας και ανατρεπτικού στοιχείου) υφίσταται επί τη βάσει της δυνατότητας ως τέτοια – της δυνατότητας της εγκαθίδρυσης του βασιλείου της ελευθερίας στον κόσμο. Ο ίδιος κλείνει αναφέροντας:

«[...] ελευθερία είναι το *modus* της ανθρώπινης συμπεριφοράς απέναντι στην αντικειμενική-πραγματική δυνατότητα. Μόνο με αυτόν τον τρόπο έχει χώρο ανάπτυξης το Προς τι της, καθ' οδόν προς το περιεχόμενο της ελευθερίας: προς το μη αποξενωμένο *Humanum*»⁸⁸,

αφήνοντας «ανοιχτό», θα μπορούσε να διερωτηθεί κανείς, το ενδεχόμενο αντικατάστασης, στην αρχή του εν λόγω παραθέματος, της «ελευθερίας» από την «επανάσταση».

Εν κατακλείδι, σημειώνονται ορισμένες θέσεις αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας στο μπλοχιανό σχήμα. Η ελευθερία, εντός της επαναστατικής διάστασης που φέρει, έχει αναπόφευκτα, μια κριτική διάσταση προς τον παρόντα κόσμο. Την κριτική αυτή διάσταση – και στάση – φαίνεται να την αναγνωρίζει ο Μπλοχ, μέσα από το οντολογικό ουτοπικό του σχήμα. Η ελευθερία ως ουσιώδης, και όχι ως τυπική, δεν θα μπορούσε να μην στέκεται κριτικά απέναντι στο εκάστοτε παρόν, όπως δε θα μπορούσε να μην αναφέρεται στον εν δυνάμει κόσμο του μέλλοντος – ως μη εισέτι πραγματοποιημένη. Με αυτήν την έννοια, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οριακή και, κατ' επέκταση, ουτοπική έννοια. Κατά αυτόν τον τρόπο, η έννοια της ελευθερίας στο μπλοχιανό σχήμα φαίνεται να υφίσταται ως εκείνο το πλεονασματικό

⁸⁸Αυτ., σ. 248

στοιχείο προς την εκάστοτε πραγματικότητα. Επί αυτού ακριβώς του πλεονάσματος διαμορφώνεται η ουτοπία ως τόπος, δηλαδή συντελείται η ουτοπική λειτουργία. Η έννοια της ελευθερίας, ως ουτοπική έννοια, καταλήγει να λαμβάνει την τάση για απελευθέρωση, δηλαδή το επαναστατικό της στοιχείο, ως κύρια διάστασή της.

Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η τάση για απελευθέρωση και κατ' επέκταση αυτοκαθορισμό, είναι το περιεχόμενο της χειραφέτησης – ως υπέρβασης της παρούσας κατάστασης. Αυτή ακριβώς η τάση είναι που τελικώς εγκολπώνει την ελευθερία εντός του μπλοχιανού σχήματος θέτοντας ως περιεχόμενό της *το μη αποξενωμένο Humanum*, την ταυτότητα εκείνη προς την οποία κινείται διαλεκτικά η ίδια η ύλη, το ανθρώπινο και το φυσικό υποκείμενο, την απελευθέρωση του ανθρώπινου υποκειμένου από την ανάγκη και την υποτέλεια, την εντελέχεια.

Η ισότητα

Ακόμα όμως και ως οριακή έννοια αν τίθεται εκείνη της ελευθερίας εντός του μπλοχιανού σχήματος, το ερώτημα σχετικά με το γιατί προκρίνεται αξιακά η ελευθερία έναντι της ασφάλειας παραμένει. Ο Μπλοχ, χωρίς να αναφέρεται ξεκάθαρα σε αυτό, απαντά έμμεσα αναλύοντας την έννοια της ισότητας αναφορικά με τον τρόπο που αυτή τέθηκε ως πρόταγμα της Γαλλικής Επανάστασης και πώς εν τέλει πραγματώθηκε.

Με την έννοια της ισότητας να μην είναι το ίδιο «πολυεπίπεδη» με εκείνη της ελευθερίας, αλλά να μπορεί να διακριθεί ανάλογα με το εύρος και την ισχύ της σε, είτε τυπική, είτε «ουσιαστική-πραγματική» ισότητα, ο Μπλοχ αναπτύσσει, τόσο το περιεχόμενό της, όσο και τη σχέση της με την ελευθερία.

Ανάλογα με το εύρος και την ισχύ της ισότητας, η ίδια ενδέχεται να περιορίζεται στα στενά όρια της «ισότητας ενώπιον του νόμου»⁸⁹ ή της «ισότητας όλων των ανθρώπων ενώπιον του Θεού»⁹⁰. Παρ' όλα αυτά, και στις δύο εκδοχές της ισότητας (νομική-τυπική και υπερβατική) δεν αίρεται το υπόλειμμα ανισότητας που αφορά κυρίως τις οικονομικές διαφορές, με την ευρεία έννοια, μεταξύ των τάξεων. Για τον Μπλοχ, αλλά και όχι μόνο, οι αρχές της ισότητας και της

⁸⁹Αυτ., σ. 249

⁹⁰Αυτ.

αδελφосύνης υφίστανται μόνο ως σοσιαλιστικές· σε οποιαδήποτε διαφορετική περίπτωση καταλήγουν να αυτοαναιρούνται. Η ισότητα δεν μπορεί να υπάρχει μόνο ως τυπική (φορμαλιστικά), υποκρύπτοντας ή και διατηρώντας διαφορετικού επιπέδου ανισότητες, διότι έτσι υπονομεύει το ίδιο το περιεχόμενό της.

Όπως επισημαίνεται από τον Μπλοχ, η ελευθερία, κατά τη Γαλλική Επανάσταση, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ατομική ιδιοκτησία νοείτο ως το ανθρώπινο δικαίωμα που δεν απολάμβαναν όσοι δεν κατείχαν ατομική ιδιοκτησία και αναγκάζονταν να πουλήσουν τους εαυτούς τους· αντίθετα η ισότητα σήμαινε, εξ αρχής, ισότητα περιουσιών. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν περιοριζόταν στα πλαίσια της ισότητας των ατόμων ως ιδιώτες, εντός μιας ελεύθερης αγοράς, η οποία ρυθμιζόταν από κάποιο αόρατο χέρι· αλλά αναφερόταν στην πραγματική οικονομική ανισότητα που διαφοροποιούσε και ταξινομούσε ιεραρχικά τις κοινωνικο-οικονομικές τάξεις μεταξύ τους. Το 1789, η αστική απαίτηση για ισότητα – άρση των ταξικών προνομίων – συνδεόταν άμεσα, σε ένα πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, με το πολύ μεταγενέστερό της, αίτημα του προλεταριάτου για την άρση των ίδιων των τάξεων. Η, τοιουτοτρόπως νοούμενη (και νοηματοδοτημένη), ισότητα είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη της ελευθερίας δράσης, η οποία εμποδίζεται – για άλλους περισσότερο και για άλλους λιγότερο – από την εγκατεστημένη μορφή κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων μεταξύ των τάξεων. Αυτή είναι και ένα αφητηριακό σημείο βάσει του οποίου, ο Μπλοχ, υποστηρίζει πως εντός του περιεχομένου της ισότητας κατά τη Γαλλική Επανάσταση, υπήρχε σπερματικά η προλεταριακή επανάσταση.

Η σύνδεση μεταξύ της ελευθερίας και της οικονομικής ισότητας, υποστηρίζεται από τον Μπλοχ, όχι μόνο εντός του συγκεκριμένου κοινωνικο-ιστορικού πλαισίου της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά στη συνέχεια της ιστορίας ως «καθολική» σύνδεση. Η εγκαθίδρυση της ελευθερίας είναι άμεσα συνυφασμένη με την άρση των διαχωρισμών μεταξύ πλούσιων και φτωχών, οι οποίοι υποδηλώνουν σχέσεις εξάρτησης και εκμετάλλευσης των δεύτερων από τους πρώτους. Με τον Μπαμπέφ, όπως σημειώνει ο Μπλοχ, να είναι ο πρώτος που κήρυττε στους κόλπους της Γαλλικής Επανάστασης την αναγκαιότητα της οικονομικής ισότητας ως αρχής, με σκοπό την προάσπιση της ελευθερίας, και κατ' επέκταση της δημοκρατίας, έναντι της υποδούλωσης και της μοναρχίας,

«[...] η ισότητα [καταλήγει να] αποτελεί [ως τέτοια] το συμπαγές σώμα της επανάστασης, [...] η οποία διαφέρει από όλες τις προηγούμενες μέσω του [...] αταξικού περιεχομένου της»⁹¹.

Παρά το γεγονός όμως της «ορθότητας» με την οποία έγινε αντιληπτή και τέθηκε από την Γαλλική Επανάσταση, η αρχή της ισότητας, δεν κατάφερε ποτέ να εγκαθιδρυθεί ως τέτοια καθώς, κάτι τέτοιο, το «εμπόδιζε» η ίδια η ατομική ιδιοκτησία – ένα άλλο ιδιαίτερα έντονο πρόταγμα της τότε αστικής τάξης, ως δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Η ατομική ιδιοκτησία, έχοντας τις ρίζες της στο Λοκ, νοούμενη ως αποκλειστικό δικαίωμα χωρισμού μεταξύ των ατόμων, αποτελούσε ένα επαναστατικό πρόταγμα για την ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, το οποίο όμως κατέληξε να αποτελεί περισσότερο τροχοπέδη παρά καταλύτη της κίνησης προς την ουτοπία⁹².

Με ανάλογο τρόπο επηρεάστηκαν και οι υπόλοιπες δύο αρχές, με την ελευθερία να προσλαμβάνει τον (περιορισμένο) χαρακτήρα της ελευθερίας της ατομικής οικονομικής δράσης – εντός ενός πλαισίου του ελεύθερου εμπορίου και του περιορισμού της όποιας κρατικής παρέμβασης σε αυτό. Υφαίνεται, με αυτόν τον τρόπο ένα επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο, η ελευθερία ως ελευθερία της ατομικής οικονομικής δράσης – και, κατ' επέκταση, ως κεφαλαιοκρατική ελευθερία – είναι αυτή που περιορίζεται από μια πραγματική (οικονομική) ισότητα και γι' αυτό το λόγω θα πρέπει η τελευταία να καταχωρηθεί στην ιστορία ως μια «παρεξήγηση», ως «μέσος όρος» και ως μια «ισοπέδωση»⁹³.

Πέρα όμως και από αυτό το πρίσμα, το περιεχόμενο της ισότητας – ακόμα και αν υφίσταται ως τέτοια μόνο ως σοσιαλιστική ισότητα – εκτείνεται πέρα και από την ισότητα μιας αταξικής κοινωνίας ως κατάστασης, δηλαδή ως κάτι το στατικό. Η ισότητα, καθώς εντάσσεται στο μπλοχανό σχήμα ως εξίσου μη στατική με την έννοια της ελευθερίας, ως – κατ' ανάγκην, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς – συμπορεύεται με εκείνη της ελευθερίας, εντός ενός είδους «κοινής αποστολής»⁹⁴-στόχου: αυτόν της ανθρώπινης ταυτότητας, κινείται προς την ουτοπία. Πιο συγκεκριμένα, ο Μπλοχ επαναθέτει το στόχο μιας καθολικά κοινής ανθρώπινης ταυτότητας, υπό την εικόνα του Humanum, η οποία απέχει κατά πολύ από οποιαδήποτε έννοια εξισωτισμού·

⁹¹Αυτ., σ. 251

⁹²Αγγελίδης, Μ., παρουσίαση στα πλαίσια σεμιναρίου με τίτλο: «Πολιτική θεωρία του αντιδιαφωτισμού», ο.π., 21 Φεβρουαρίου 2018

⁹³Αυτ.

⁹⁴Αυτ., σ. 253

αντιθέτως τίθεται ως η «απεριόριστη πολυφωνία»⁹⁵ της «ταυτοφωνίας» του ανθρώπινου υποκειμένου.

Η αδελφοσύνη ως αλληλεγγύη

Η αξία της αδελφοσύνης, σύμφωνα με τον Μπλοχ, προέκυψε ως τέτοια, ιδιαίτερα υπό την επίδραση του Χριστιανισμού, ο οποίος επένδυσε τη σχέση ισότητας μεταξύ των προσώπων-υποκειμένων με μια «ιδιαιτέρα απαιτητική οικογενειακή αγάπη»⁹⁶. Η έννοια της αδελφοσύνης-αδελφότητας αναπτύχθηκε υπό την παραδοχή/ συνθήκη μιας κοινής καταγωγής των ανθρώπων (πιο συγκεκριμένα των χριστιανών) από έναν κοινό πατέρα και ενσάρκωνε, τουλάχιστον στη μορφή των προταγμάτων του Χριστιανισμού που δεν είχε μπει ακόμα στις Εκκλησίες, την ισότητα χωρίς περιορισμούς.

Ταυτόχρονα όμως, δεδομένης της συγκεκριμένης κοινωνίας (εντός του ιστορικού της πλαισίου) και του ρόλου της ατομικής ιδιοκτησίας εντός της, δεν κατάφεραν να αναπτυχθούν ούτε αυτή, ούτε η ισότητα παρά μόνο ατελώς – καταλήγοντας [η αδελφοσύνη], μάλιστα, να εκπίπτει στο επίπεδο της αγαθοεργίας ως πράξη έκφρασης της «αγάπης προς τον πλησίον». Με την αδελφοσύνη να τείνει εξίσου με την ισότητα να κατηγορηθεί για εξισωτισμό και άνευ όρων αδελφοποίηση, επισημαίνεται από τον Μπλοχ πως η πρώτη ως τέτοια αποτελεί το αίσθημα του ανήκειν, μεταξύ των μελών μιας ομάδας, υπό έναν κοινό στόχο, καθώς επίσης και την αίσθηση της κοινής των καταγωγής. Ως κοινή καταγωγή αναφερόταν αρχικά η κοινή καταγωγή των ανθρώπων από έναν κοινό πατέρα-Θεό. Σε ένα δεύτερο επίπεδο σηματοδοτούσε – ή τουλάχιστον υπονοούσε – την καταγωγή από ένα κοινό αξιακό υπόβαθρο – βάσει του οποίου ο καθένας διακρίνει τους «αδελφούς» του από τους εχθρούς·οριζόμενη, έτσι, ως ένα «αξιακό συναίσθημα»⁹⁷.

Επί τη βάση της διάκρισης που θέτει η έννοια της αδελφοσύνης, δεδομένων των παραπάνω, η ίδια αυτή αρχή-έννοια μετατρέπεται σε μια αδελφοσύνη επί τη βάση της επαναστατικής ταξικής συνείδησης η οποία εναντιώνεται απέναντι στους εχθρούς της και παρέχει παράλληλα την συγκολλητική ουσία μεταξύ των μελών μιας ομάδας – και ως αλληλεγγύη. Αυτή ακριβώς η

⁹⁵Αυτ., σ. 254

⁹⁶Αυτ.

⁹⁷Αυτ., σ. 254

λειτουργία, ή συνέπειά της θα μπορούσε να πει κανείς, την κρατά σε απόσταση, τόσο από οποιουδήποτε είδους «εξισωτισμό» ή «ισοπέδωση», όσο και από την άνευ όρων «αδελφοποίηση». Ο Μπλοχ αναφέρει ως ρητό που εκφράζει την επαναστατική ταξική συνείδηση και τη συνδέει με τον «αληθώς πρακτικό» αρχέγονο Χριστιανισμό το εξής: «Ειρήνη στις καλύβες! Πόλεμο στα παλάτια!»⁹⁸.

Επιπλέον, με την αρχή της αδελφοσύνης, βρίσκει έκφραση μια άλλη αναγκαία πολιτική-συντακτική συνθήκη, αυτή της ειρήνης. Η αδελφοσύνη, σύμφωνα με τον Μπλοχ, φέρει το πρόταγμα της καθολικής ειρήνης, το οποίο διασώζεται εντός όλης της παράδοσης του κλασικού φυσικού δικαίου. Αναδεικνύεται σε αυτό το σημείο, θεωρώ, το βάρος που φέρει αυτή η αρχή τόσο ως πολιτική όσο και ως συντακτική αρχή μιας πολιτείας. Η ίδια αυτή αρχή, παράγει εξ ορισμού της τόσο μια πολιτική διάκριση μεταξύ φίλων και εχθρών⁹⁹, όσο θέτει και το πρόταγμα της ειρήνευσης ως στόχο – ως «προτασόμενη ομαλή κατάσταση»¹⁰⁰, παραδεδομένη ιστορικά από τους κόλπους της κλασικής θεωρίας του φυσικού δικαίου.

Ο Μπλοχ σημειώνει πως κανένας σοσιαλισμός δε θα μπορούσε να «απορρίψει» την ειρήνη ως κανόνα της εξωτερικής πολιτικής του, διότι ένας από τους σημαντικότερους στόχους του [του σοσιαλισμού] είναι η εξάλειψη των αιτιών που καθιστούν ενδεχόμενο τον όποιο πόλεμο. Αναδεικνύει στο ακόλουθο απόσπασμα τη στενή συνάφεια μεταξύ των τριών αρχών της τρίχρωμης:

«Ο αγώνας για ελευθερία γεννά ισότητα· η ισότητα, ως παύση της εκμετάλλευσης και της εξάρτησης, περιέχει την ελευθερία· η αδελφοσύνη αμοίβεται με μια ισότητα, στην οποία κανείς πλέον δεν χρειάζεται να είναι λύκος, και δεν είναι εν γένει σε θέση να είναι λύκος για τον άλλο»¹⁰¹,

επισημαίνοντας πως οι αξίες τις τρίχρωμης σημαίας της Γαλλικής επανάστασης συνεχίζουν να αποτελούν επαναστατικά ιδεώδη μέχρι και σήμερα, δεδομένης της ελλιπούς πραγματοποίησής τους. Εγείρεται, όμως σε αυτό το σημείο, κατά τον Μπλοχ, το ζήτημα περί συνέχειας μεταξύ των επαναστάσεων διαμέσου αυτών των ιδεωδών – ή μάλλον, ορθότερα, του απραγματοποίητου –

⁹⁸Αυτ., υποσημείωση 103, σ. 255

⁹⁹Για την διάκριση μεταξύ φίλων και εχθρών ως τον πυρήνα της έννοιας του πολιτικού βλ. Schmitt, C., *Η έννοια του πολιτικού*, αν και ο Bloch απέχει παρασάγγας από την οπτική του Schmitt και το «αντιφυσικό φυσικό του δίκαιο», όπως θα το χαρακτηρίσει.

¹⁰⁰Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, [...], σ. 256

¹⁰¹Αυτ., σ. 256

ανεκπλήρωτου υπολείμματός τους. Στο έργο του, ο Μπλοχ, επιχειρεί να στηρίξει αυτή τη θέση, μέσα από την απάντηση που δίνει στο ερώτημα αν οι αστικές επαναστάσεις που εμφορήθηκαν από τα συγκεκριμένα ιδεώδη, θα μπορούσαν να θεωρηθούν πρόδρομοι μιας προλεταριακής επανάστασης. Και στα δύο αυτά ερωτήματα, ο Μπλοχ, φαίνεται να απαντά σίγουρα και καταφατικά.

Ασκώντας κριτική σε επικριτές της παραπάνω θέσης, [ο Μπλοχ] καταλήγει να επισημάνει πως, αν οι αστικές επαναστάσεις δεν θεωρηθούν μέλη της ευρύτερης οικογένειας των επαναστάσεων με κύρια απόγονο την προλεταριακή επανάσταση, διανοίγονται επικίνδυνοι ατραποί: πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως, μέσω αυτού του τρόπου συλλογισμού και ερμηνείας, ανιστορικοποιείται η ίδια η προλεταριακή επανάσταση και λαμβάνει χώρα ένας εξισωτισμός «[...] μεταξύ της κατάληψης της Βαστίλης και του εμπρησμού του Ράιχσταγκ από τον Χίτλερ»¹⁰². Τέλος, επισημαίνεται από τον ίδιο το Μπλοχ, πως ακόμα και αν κάποιος εμείνει περισσότερο στον αστικό χαρακτήρα της Γαλλικής Επανάστασης και στα ιδεαλιστικά στοιχεία (συμπεριλαμβανομένων των ιδεολογιών) των αστικών επαναστάσεων – με τα τεράστια αποθέματα ψευδούς συνείδησης που κουβαλούν και αναπαρήγαγαν οι ίδιες μέσα από ένα «αφηρημένο πρότυπο του ανθρώπου»¹⁰³ ή «τη λατρεία ενός αφηρημένου ηρωισμού»¹⁰⁴ – δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς την κληρονομιά των αξιών της τρίχρωμης: αυτή του προτάγματος για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα ως τόπος «συγκέντρωσης» του επαναστατικού υπολείμματος – εκείνου του ανεπιτέλεστου των αρχών της Ελευθερίας, της Ισότητας και της Αδελφότητας – και ως έδαφος επί του οποίου θα (μπορούσε να) ξεκινήσει, αν όχι να πραγματοποιηθεί, η κίνηση προς την εγκαθίδρυση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Εκ των παραπάνω, συνάγονται/εξάγονται δύο τουλάχιστον βασικά σημεία σχετικά με τις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας ως αλληλεγγύης: το πρώτο αφορά την ελλιπή πραγματοποίηση και των τριών. Τη δημιουργία δηλαδή ενός υπολείμματος το οποίο φαίνεται να «κληροδοτείται», ως «ελπίδα για το μέλλον», στον απόγονό τους: το περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό ακριβώς το ανεκπλήρωτο υπόλειμμα φαίνεται να αποτελεί και το αντικείμενο του ελπίζειν, το οποίο κινητοποιεί το ανθρώπινο υποκείμενο προς την πράξη, την κίνηση προς την ουτοπία. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πως η αρχή της ελπίδας φαίνεται να

¹⁰²Αυτ., σ. 258

¹⁰³Αυτ., σ. 261

¹⁰⁴Αυτ.

αποτελεί το «συνδεδειγμένο»-κοινό στοιχείο, ιστορικά, μεταξύ των επαναστάσεων, βάσει του ανεκπλήρωτου υπολείμματος, που αναφέρεται στην πραγματοποίηση της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης παγκοσμίως – στην εγκαθίδρυση του βασιλείου της ελευθερίας. Το ανεκπλήρωτο αυτό ακριβώς υπόλειμμα, αποτελεί και το πλεονασματικό στοιχείο επί της πραγματικότητας, το οποίο οδηγεί στη διαμόρφωση της νέας ουτοπίας ως τόπο – του περιγράμματος ενός καλύτερου, εν δυνάμει πραγματοποιήσιμου, κόσμου.

Το δεύτερο σημείο αφορά τη στενή σύνδεση τόσο μεταξύ τους, όσο και με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η τελευταία φαίνεται να υφίσταται, ως πραγματική και όχι ως τυπική, μόνο κατόπιν πραγματοποίησης των αρχών-αξιών αυτών. Επομένως, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως αρχής-αξίας φαίνεται να είναι εξίσου οριακή, ουτοπική έννοια με εκείνη της ελευθερίας. Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί εξίσου με εκείνες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης-αλληλεγγύης, τόσο ένα περιεχομενικό στοιχείο της ουτοπίας ως τόπο – δηλαδή ως κατηγορίες διαμόρφωσής της – όσο και ένα αξιολογικό κριτήριο σχετικά με την κίνηση προς αυτήν.

Με τον Μπλοχ να επισημαίνει στο *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, τη μεταφορά του ανεκπλήρωτου υπολείμματος των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης ως προς την πραγματοποίησή τους, στο περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, φαίνεται να μετατοπίζει τη συζήτηση προς την δικαϊκή τους υπόσταση (ως δικαιωμάτων) – εντός δηλαδή του πεδίου του δικαίου. Ο ίδιος, αφού αναφερθεί στη μαρξική κριτική επί των αστικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την διάκριση των δικαιωμάτων ως τυπικών και ουσιαστικών (δικαιωμάτων του bourgeois και του citoyen αντίστοιχα)¹⁰⁵, αναδεικνύει τη σχέση των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως δικαιωμάτων-προταγμάτων με το φυσικό δίκαιο. Για την πληρέστερη κατανόηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο έργο του Μπλοχ, κρίνεται απαραίτητη η προσέγγιση της σχέσης της με το φυσικό δίκαιο, όπως παρουσιάζεται από τον ίδιο, στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

¹⁰⁵ Αυτ., σ. 262-269

Εν είδει συμπερασμάτων δευτέρου κεφαλαίου

Κλείνοντας και συνοψίζοντας το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, ακολουθούν εν είδει συμπερασμάτων τα παρακάτω. Όπως προαναφέρθηκε, κριτήριο ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές ουτοπιών ως τόπων – εν προκειμένω κοινωνικών ουτοπιών – αποτελούν οι αξίες που τις «διαμορφώνουν». Ως θεμελιώδεις διακρίνονται ιστορικά οι αξίες που τέθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση: η ελευθερία, η ισότητα και η αδελφοσύνη.

Η ελευθερία, κατά τον Μπλοχ, ορίζεται, περιεχομενικά επαρκώς, ως ελευθερία από πίεση ή καταναγκασμό. Αναδεικνύεται ως κύρια διάστασή της, εκείνη της απελευθέρωσης από, η οποία αποδεικνύει τη συνάφειά της με την επαναστατική τάση. Η ίδια, ως ουσιώδης και όχι ως τυπική, στέκεται κριτικά απέναντι στο εκάστοτε παρόν, τείνοντας να το υπερβεί. Αποτελεί το πλεονασματικό κάθε φορά στοιχείο της πραγματικότητας επί του οποίου διαμορφώνεται η ουτοπία ως τόπος, δηλαδή συντελείται η ουτοπική λειτουργία. Υπό αυτήν την έννοια, τίθεται ως μια οριακή, ουτοπική έννοια.

Οι άλλες δύο αρχές, της ισότητας και της αδελφοσύνης υφίστανται, πραγματικά και όχι τυπικά, μόνο ως σοσιαλιστικές, αλλιώς καταλήγουν να αυτοαναιρούνται. Η ισότητα αποτελεί συνοδοιπόρο της ελευθερίας στην κοινή αποστολή τους: την ανθρώπινη ταυτότητα. Η αδελφοσύνη, φέροντας το πρόταγμα για καθολική ειρήνη είναι αυτή που θέτει, ως αξία και όριο ταυτόχρονα, την αλληλεγγύη.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως οι παραπάνω αξίες τίθενται, από τον Μπλοχ, υπό τη μαρξική οπτική ως οι αρχές που «σκιαγραφούν» τη μορφή της κοινωνικής ουτοπίας, η οποία ως ανεκπλήρωτη, αποτελεί τον ορίζοντα για το ανθρώπινο υποκείμενο.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια τίθεται σε αναφορά με αυτές καθώς δεν δύναται να υπάρξει πραγματικά χωρίς την πραγματοποίηση των παραπάνω. Καταλήγοντας να λάβει και αυτή οριακό χαρακτήρα και να αποτελέσει δίπλα σε αυτές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης, ουτοπική έννοια. Στη σχέση της με αυτές και τον σοσιαλιστικό χαρακτήρα τον οποίο φέρουν, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ορίζεται ξεκάθαρα, στον Μπλοχ, ως αντίθετη τόσο της εκμετάλλευσης όσο και της ταπείνωσης που αυτή γεννά.

Οι παραπάνω αξίες μαζί με εκείνη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποτελούν τόσο περιεχομενικά στοιχεία της ουτοπίας ως τόπο – δηλαδή ως κατηγορίες διαμόρφωσής της – όσο και αξιολογικά κριτήρια σχετικά με την κίνηση του ανθρώπινου υποκειμένου προς αυτήν.

Το ανεκπλήρωτο υπόλειμμα (αναφορικά με την πραγματοποίησή τους) που παραμένει στην ιστορία αποτελεί και το πλεονασματικό στοιχείο επί της εκάστοτε πραγματικότητας, το οποίο οδηγεί στη διαμόρφωση της νέας ουτοπίας ως τόπο – του περιγράμματος ενός καλύτερου, εν δυνάμει πραγματοποιήσιμου, κόσμου, ως τρόπος δηλαδή ύπαρξης της ουτοπικής λειτουργίας.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (ως δικαίωμα) και το φυσικό δίκαιο

Πριν εισέλθω στην ανάπτυξη της σχέσης του φυσικού δικαίου με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (ως δικαίωμα), και στον πλαίσιο της ιστορικής μεθόδου ως προς την προσέγγιση των εννοιών που ακολουθείται από τον Μπλοχ, θεωρώ πως η παρουσίαση της καταγωγής της παραπάνω σχέσης θα φωτίσει καλύτερα τον τρόπο που η ίδια υφίσταται.

Η «καταγωγή» της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως δικαίωμα, σε σχέση με το φυσικό δίκαιο, σύμφωνα με τον Μπλοχ

Ο Μπλοχ αναγνωρίζει τις καταβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως δικαίωμα στον φυσικό δικαίστη Christian Thomasius. Τον αναφέρει ως τον «ορθοπρεπή άνδρα [...] του ορθού Λόγου»¹⁰⁶ που «έδρασε [...] προς το μέλλον»¹⁰⁷ διαταράσσοντας την ιδεολογία τόσο του τότε ανανεωμένου, όσο και του παραδοσιακού, φεουδαρχισμού, καθώς επίσης τον χαρακτηρίζει ως διαφωτιστή, «καθηγητή των ανερχόμενων ανθρωπίνων δικαιωμάτων»¹⁰⁸ που άφησε ως κληρονομιά τη διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας δικαίου και θεολογίας¹⁰⁹. Όλα τα παραπάνω, ο Μπλοχ τα γράφει στο έργο του για τον Τομάσιους με τίτλο: «Χριστιαν Τομάσιος. Ένας Γερμανός λόγιος χωρίς μίζερια» – το οποίο έχει συμπεριληφθεί μεταφρασμένο, ως *Παράρτημα*, στην έκδοση του: *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, από τους Γκιούρα και Αγγελίδη.

Στο ίδιο έργο, ο Μπλοχ, αφορμώμενος από τους τρεις κανόνες της ευδαιμονίας και της ειρήνης (ως το δέον του κοινωνικού συνόλου) όπως τέθηκαν από τον Τομάσιο, αναφέρεται στη βασική και θεμελιωμένη ιστορικά διάκριση μεταξύ του καταναγκαστικού *iustum* και του μη καταναγκαστικού *honestum*, η οποία με τη σειρά της, αντικατοπτρίζει την αντίστοιχη διάκριση δικαίου και ηθικής. Επισημαίνεται σε αυτό το σημείο, από τον Μπλοχ, πως τόσο η διάκριση όσο και το κριτήριό της (το κριτήριο της καταναγκαστικότητας ή μη) αφορούν-αναφέρονται καθαρά στην αστική κοινωνία και το αντίστοιχο κράτος της, ενώ σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, αντίστοιχα, θα θεωρούνταν περιττά – δεδομένου ότι η εξασφάλιση της ειρήνης δεν θα είχε ανάγκη κανένα καταναγκαστικό δίκαιο, ούτε η κοινωνία θα διαιρούταν με τέτοιο τρόπο σε ανταγωνιστικά μεταξύ τους άτομα τα οποία θα χρειαζόνταν μια ηθική του φρονήματος. Παρ’

¹⁰⁶Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 408

¹⁰⁷Αυτ.

¹⁰⁸Αυτ., σ. 409

¹⁰⁹Αυτ.

όλη όμως την μη συγχρονικότητα της διάκρισης δικαίου και ηθικής με τα σημερινά πραγματικά χειραφετητικά προτάγματα, ο Μπλοχ, τη βρίσκει ιδιαίτερα προοδευτική για την εποχή του Τομάσιου, και αυτό για δύο λόγους: α) την ενίσχυση της αστικής ατομικότητας απέναντι στο αστυνομικό κράτος και β) την εξασφάλιση ενός κοινωνικού χώρου στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως κοινωνικού στοιχείου¹¹⁰.

Η ηθική για τον Τομάσιους, ως φορέας της χειραφετητικής ικανότητας του ατόμου, αποτελούσε – σύμφωνα με τον Μπλοχ – εφόδιο στον αγώνα για την ελευθερία σκέψης και τον δημόσιο εξανθρωπισμό. Επιπλέον, δεν τίθετο μόνο ενάντια σε, και διακριτά από, το δίκαιο· αλλά στο συνδυασμό της μαζί του είναι εκείνη, η οποία προσανατολίζει το δίκαιο και προσδιορίζει αξιακά τον προσανατολισμό του:

«[...] η ηθική είναι και παραμένει στον Τομάσιο ο ανώτερος μεταξύ των κανόνων του φυσικού δικαίου του»¹¹¹.

Βασικός στόχος στον Τομάσιο παραμένει, σύμφωνα με τον Μπλοχ, η ειρήνη· υπό αυτό το πρίσμα ο ίδιος πραγματεύεται τόσο το δίκαιο και την ηθική όσο και τη μεταξύ τους σχέση (διάκρισης ή συνδυασμού). Το κράτος, για τον Τομάσιο, έχει το ρόλο εκείνου που θα εξασφαλίσει την απρόσκοπτη πορεία προς την ευδαιμονία, η επιδίωξη της οποίας γίνεται αντιληπτή ως στοιχείο της «φύσης του ανθρώπου» – μιας «ανθρώπινης φύσης» ως αρχής εκ της οποίας συνεπαγόταν, και επί της οποίας θεμελιωνόταν, το φυσικό δίκαιο, τόσο του Τομάσιου, όσο και γενικότερα στο κλασικό φυσικό δίκαιο. Η τελική επίτευξη της ευδαιμονίας – ή μάλλον η εξασφάλιση της πορείας του ατόμου προς αυτήν – αποτελεί το αξιολογικό κριτήριο τόσο του κράτους, όσο και του (θετικού) δικαίου. Με αυτόν τον τρόπο, ο Τομάσιος, συνδυάζει για τον Μπλοχ, «[...] φυσικοδικαϊκά την ανθρώπινη ευδαιμονία με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια»¹¹².

Ο Μπλοχ, ανευρίσκει και σημειώνει τη στάση του πρώιμου διαφωτιστή, σε μια διακήρυξη του τελευταίου, που αφορά το ζήτημα της ιδιοκτησίας και της κοινοκτημοσύνης¹¹³. Σε αυτό το σημείο, ο Μπλοχ, αναδεικνύει την κοινωνία της κοινοκτημοσύνης που παρουσιάζει ο Τομάσιος – ή μάλλον το πρόταγμα για την κίνηση προς αυτήν – αν και επισημαίνει πως, ο τελευταίος, το θέτει εντός της θεωρίας της ηθικής του, χωρίς να καταφέρνει να θεματοποιήσει υλικά και σε

¹¹⁰Αυτ., σ. 412

¹¹¹Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 412

¹¹²Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 415

¹¹³Αυτ., σ. 430-431

επίπεδο κοινωνικής πρακτικής το ερώτημα «τι μορφή θα μπορούσε να έχει η κοινωνία εάν δεν υπήρχε ιδιοκτησία»¹¹⁴. Επιπλέον, αναφέρει τη σύνδεση αυτής της «παρεκτροπής» του Τομάσιου με την ανάγνωση του μαρξισμού επί των («ουσιωδών» και όχι τυπικών) ανθρωπίνων δικαιωμάτων επί τη βάσει της οικονομίας – της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας και τη θεμελίωση της οικονομικής ισότητας. Αυτός είναι ένας επιπλέον τρόπος με τον οποίο, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, και ως δικαίωμα συνδέεται από τον Μπλοχ, τόσο με το υπόλειμμα των αρχών-αξιών της τρίχρωμης, όσο και με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τέλος, σημειώνονται δύο απόσπασμα με τα οποία ο Μπλοχ κλείνει το βιβλίο του για τον Τομάσιο και αναδεικνύει, με έναν τρόπο, την επίδραση και τη σημασία που είχε ο τελευταίος στον πρώτο:

«Για τον Τομάσιο το δικαίωμα στην ευτυχία παραμένει ένα εγγενές βασικό δικαίωμα: μια αληθινή κοινότητα θα έπρεπε να εξασφαλίζει ακριβώς τη συνολική ευτυχία χωρίς εμπόδια, και το βασικό μέσο γι' αυτό ήταν η άρση της ιδιοκτησίας. Ταυτόχρονα όμως οι εικόνες της ευτυχίας συνδυάζονται με την ανδροπρέπεια, χωρίς το ένα να μπορεί να υποκατασταθεί από το άλλο [...]

Η πορεία για την επίτευξη της ευτυχίας ξεκινά στον γερμανικό Διαφωτισμό με τον Τομάσιο· συνδυάζεται δε, όπως το έδειξαν τα παραδείγματα, με ανδροπρέπεια και ανθρώπινη αξία»¹¹⁵.

Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως ο Μπλοχ, αναδεικνύοντας/αξιοποιώντας την προσέγγιση του Τομάσιου, θεματοποιεί το ζήτημα του συνδυασμού της ευδαιμονίας με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια για την επίτευξη της ευτυχίας – ή της ουτοπίας ως τόπο. Το ενδεχόμενο επιβεβαίωσης αυτής της υπόθεσης, αποτελεί στόχο του επόμενου κεφαλαίου.

¹¹⁴Αυτ., σ. 431

¹¹⁵Αυτ., σ. 432

Φυσικό δίκαιο, κοινωνική ουτοπία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται να δειχθεί ο τρόπος που εντάσσεται το φυσικό δίκαιο στο σχήμα του Μπλοχ καθώς επίσης και η σχέση του με τις αρχές-αξίες της ελευθερίας, της ισότητας, της αδελφοσύνης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Επίσης, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στο φυσικό δίκαιο και την έννοια της ουτοπίας (τόσο ως τόπο – κοινωνική ουτοπία – όσο και ως λειτουργία). Στη συνέχεια εξετάζεται η σχέση του με το θετικό δίκαιο, καθώς και με την έννοια της χειραφέτησης.

Το φυσικό δίκαιο στον Μπλοχ, υπερβαίνει την απλή απονομή δικαιοσύνης, με την έννοια του «να αποδίδεται στον καθένα το δικό του» και προτάσσει ως αίτημα μια μορφή δικαιοσύνης από τα κάτω, που ενδέχεται ή/και τείνει (με τη σημασία τόσο του «δυνάμει», όσο και του «κατά το δυνατόν») να καταστήσει το ίδιο το (θετικό) δίκαιο αχρείαστο¹¹⁶. Όπως επισημαίνει ο Geoghegan, ο Μπλοχ πιστεύει πως σε μια αταξική¹¹⁷ κοινωνία το θετικό δίκαιο θα εξαφανιστεί, διότι στη βάση τόσο του περιεχομένου, όσο και της λειτουργίας του, βρίσκεται η ατομική ιδιοκτησία, με τον τελευταίο να επισημαίνει πως «αφαιρώντας» από το θετικό δίκαιο όλα εκείνα τα αδικήματα που έχουν ως βάση ή κίνητρο την ατομική ιδιοκτησία, τα μόνα που απομένουν είναι εγκλήματα σεξουαλικής προσβολής ή εγκλήματα πάθους¹¹⁸. Σημειώνεται επίσης πως, για το φυσικό δίκαιο στον Μπλοχ, ισχύει ό,τι ισχύει και σε όλη την οντολογία του: τίποτα εντός της δεν είναι στατικό – ούτε και το φυσικό δίκαιο είναι τέτοιο. Ο ίδιος, ο Μπλοχ, δεν δέχεται μια σταθερή φύση του φυσικού δικαίου η οποία υπάρχει και θα υπάρχει διαχρονικά¹¹⁹ ως τέτοια. Πιστεύει πως το φυσικό δίκαιο θα συνεχίσει να υπάρχει (αναπόφευκτα) και στην ουτοπική (με την έννοια της εν δυνάμει) αταξικής κοινωνίας – προσδίδοντάς του, με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε να πει κανείς έναν υπεριστορικό ρόλο, παρόμοιο της «ουτοπίας ως λειτουργία»: δηλαδή την επαναστατικά κριτική, εκείνη, στάση προς το εκάστοτε κοινωνικο-ιστορικό παρόν¹²⁰ και το αντίστοιχο δίκαιο. Επομένως, γίνεται φανερή η σύνδεση του φυσικού δικαίου τόσο με τις

¹¹⁶βλ. Αγγελίδης, Μ., «Ernst Bloch, Φυσικό δίκαιο και Ανθρώπινη αξιοπρέπεια», στο: <http://www.synchronathemata.gr/ernst-mploch-fysiko-dikaio-kai-anthropini-axioprepeia/>

¹¹⁷Εδώ ο Geoghegan στο *Ernst Bloch*, ο.π., σ. 139, αναφέρει: «[...] *socialist society* [...]», το οποίο και μεταφράζω ως «αταξική κοινωνία», θεωρώντας πως είναι ο καταλληλότερος όρος μετάφρασης βάσει της χρήσης του όρου από τον Bloch και επί τη βάση της μετάφρασης του Γκιούρα στο Bloch, Ε., «Φυσικό δίκαιο...», ο.π.

¹¹⁸Παραθέτω το πρωτότυπο: «*All that remains – after removal of the protection of profit and the governmental apparatus for oppression – is sexual offense and crimes of passion [...] In contrast, natural law will continue to have relevance in a socialist society*» από Geoghegan, V., *Ernst Bloch*, ο.π., σ. 140

¹¹⁹Geoghegan, V., *Ernst Bloch*, ο.π., 140

¹²⁰Αυτ.

έννοιες του μη εισέτι και της ουτοπίας ως λειτουργία, όσο και με τη λειτουργία της κριτικής – εν δυνάμει ανατρεπτικής κριτικής.

Επιπλέον, προσπαθεί να αναδείξει στον μαρξισμό, τα στοιχεία εκείνα που τον καθιστούν απόγονο τόσο της παράδοσης των κοινωνικών ουτοπιών από τη μια, όσο και της φυσικοδικαϊκής παράδοσης από την άλλη¹²¹. Σε αυτή την προσπάθεια, ο Μπλοχ, υποστηρίζει την αναγκαιότητα της συμπίεσης της παράδοσης των κοινωνικών ουτοπιών και της αντίστοιχης των φυσικοδικαϊκών θεωριών στην πορεία προς την πραγματοποίηση ενός πιο ανθρώπινου κόσμου¹²². Στην ουσία, προσπαθεί να συνδέσει την κληρονομιά των κοινωνικών ουτοπιών με εκείνη των θεωριών του κλασικού φυσικού δικαίου¹²³. Τρεις είναι οι βασικές διαφορές που εντοπίζει μεταξύ των εν λόγω παραδόσεων: η πρώτη είναι χρονική και αναφέρεται στην χρονική περίοδο που αναπτύχθηκαν περισσότερο οι κοινωνικές ουτοπίες και οι θεωρίες του κλασικού φυσικού δικαίου¹²⁴. Η δεύτερη είναι μεθοδική και αφορά τον τρόπο που αναπτύσσονται τα οράματα των κοινωνικών ουτοπιών συμπεριλαμβάνοντας τις «λαμπρές προσδοκίες» που γέννησε η βιομηχανική ανάπτυξη ως προς την εγκαθίδρυση μια καλύτερης κοινωνίας, σε αντίθεση με εκείνων των φυσικοδικαϊκών θεωριών που αναπτύσσονταν με συνεπαγωγές από μια αρχή¹²⁵. Τέλος, τρίτη και σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των δύο παραδόσεων είναι εκείνη των στοχεύσεών τους, με τον Μπλοχ να την επισημαίνει ως εξής:

«Οι κοινωνικές ουτοπίες στοχεύουν κατά κύριο λόγο στην ευδαιμονία, τουλάχιστον στην κατάργηση της χρείας και των συνθηκών που την περιέχουν ή την αναπαράγουν. Οι φυσικοδικαϊκές θεωρίες όμως, όπως έγινε σαφές, στοχεύουν κυρίως στην αξιοπρέπεια, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στις νομικές εγγυήσεις της ανθρώπινης ασφάλειας ή ελευθερίας ως κατηγοριών της ανθρώπινης υπερηφάνειας. Κατά συνέπεια, η κοινωνική ουτοπία στοχεύει προπάντων στην κατάργηση της ανθρώπινης αθλιότητας, το φυσικό δίκαιο προπάντων στην κατάργηση της ανθρώπινης ταπείνωσης»¹²⁶.

Από το παραπάνω απόσπασμα εξάγονται τα ακόλουθα: α) Η κοινωνική ουτοπία και το φυσικό δίκαιο φαίνεται να αποτελούν δύο παράλληλους δρόμους που τείνουν να οδηγήσουν στην

¹²¹Αυτ., σ. 135 και Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., 299-304

¹²²Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 303

¹²³Αγγελίδης, Μ., «Ernst Bloch, Φυσικό δίκαιο και Ανθρώπινη αξιοπρέπεια», ο.π.

¹²⁴βλ. Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 299-304

¹²⁵Αυτ.

¹²⁶Αυτ., σ. 301

εγκαθίδρυση δύο διαφορετικών στοιχείων του βασιλείου της ελευθερίας: την ευδαιμονία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και β) η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναδύεται ως «συνώνυμη» (αν όχι πηγάζουσα) από το αίσθημα της υπερηφάνειας του εξεγερμένου για το «[...] το βασικό δικαίωμα να μην επιτρέπεις να σε μεταχειρίζονται σαν κάθαρμα»¹²⁷. Εδώ, ο Μπλοχ σημειώνει πως σε αυτήν ακριβώς την υπερηφάνεια και αξιοπρέπεια αναφερόταν ο Μαρξ όταν έγραφε την παραπάνω φράση. Μέσα από την παραπάνω σύνδεση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με την υπερηφάνεια και την αντίστοιχη αντίθεσή της με την ταπείνωση αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια τίθεται, σοσιαλιστικά εννοούμενη, ως δικαίωμα.

Δεδομένου του τρόπου που φαίνεται να εισάγεται το φυσικό δίκαιο εντός του οντολογικού σχήματος του Μπλοχ, θα είχε ενδιαφέρον να το δει κανείς σε αναλογία με την ευρύτερη έννοια της ουτοπίας (ως τόπο και ως λειτουργία), και να το διακρίνει σε «φυσικό δίκαιο ως τόπος» και σε «φυσικό δίκαιο ως λειτουργία». Το «φυσικό δίκαιο ως τόπος», θα μπορούσε να πει κανείς πως αποτελεί τον χώρο εκείνο στον οποίο «καταφεύγουν», ή διαφυλάσσονται, όλα εκείνα τα «ανεκπλήρωτα υπολείμματα της ιστορίας», από τον οποίο εγείρονται οι αξιώσεις και η διεκδίκησή τους από το υποκείμενο. Τέτοια αποτελούν, σύμφωνα με τον Μπλοχ¹²⁸, τα δημόσια-υποκειμενικά δικαιώματα¹²⁹, το ανεκπλήρωτο υπόλειμμα των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης, η ελπίδα του ανθρώπου για ένα καλύτερο αύριο, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το «πνεύμα της επανάστασης»¹³⁰. Όπως σημειώνεται από τον Γκιούρα:

«Το φυσικό δίκαιο στον Μπλοχ, [...] στοχεύει εκ νέου στην αποκατάσταση των αξιακών περιεχομένων που έχει αναδείξει η νεωτερικότητα»¹³¹.

Αντίστοιχα, το «φυσικό δίκαιο σε σχέση» και επομένως ως λειτουργία, ο Μπλοχ το τοποθετεί «απέναντι» στο θετικό δίκαιο. Το φυσικό δίκαιο ως λειτουργία, στο πλαίσιο της εντασιακής του σχέσης με το θετικό δίκαιο, θα μπορούσε να ιδωθεί ως εκείνο το οποίο ασκεί κριτική στο εκάστοτε θετικό δίκαιο – διαμορφώνοντας και αντιτάσσοντας σε αυτό μια, τρόπον τινά δικαϊκή, ουτοπία. Η άσκηση κριτικής, ως διαδικασία που ανασυγκροτεί και επανασυνθέτει το αντικείμενό της, και εν προκειμένω ως λειτουργία του φυσικού δικαίου, φαίνεται να μοιάζει ιδιαίτερα (αν όχι να αλληλεπικαλύπτεται) με την ουτοπία ως λειτουργία. Εδώ, θα μπορούσε να

¹²⁷Bloch, E., *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ο.π., σ. 319

¹²⁸βλ. Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π.

¹²⁹βλ. Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 320

¹³⁰Φράση την οποία «δανείζεται» ο Bloch, από τον Marx

¹³¹Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός...», ο.π., σ. 123

υποστηριχθεί πως το φυσικό δίκαιο αναδεικνύεται σε φορέα της τάσης για χειραφέτηση, δηλαδή για υπέρβαση του εκάστοτε παρόντος. Η σημασία του δικαιώματος στην άσκηση κριτικής αναδεικνύεται στον Μπλοχ, μέσα από τον τρόπο που ο ίδιος επισημαίνει την αξία της ακόμα και εντός του σοσιαλισμού, κατόπιν κατάργησης της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης των εργαζομένων, ως εξής:

«Στο πρόγραμμα όμως του σοσιαλισμού, όπου η εκμετάλλευση και η καταπίεση των εργαζομένων έχουν εξαφανιστεί τα αγωνιστικά δικαιώματα¹³² δεν απορρέουν ως λιγότερο πρόσφατα, αλλά θετικά: ως δικαίωμα της ανενδοίαστης, εμπράγματης και πρακτικώς παρεμβαίνουσας κριτικής στο σκοπό της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, στο πλαίσιο του στόχου της αλληλεγγύης»¹³³.

Σε αυτό το σημείο, διαφαίνεται και ο ρόλος του φυσικού δικαίου το οποίο διασώζοντας το δικαίωμα στην άσκηση κριτικής λειτουργεί ως πυξίδα που δείχνει το δρόμο προς την ουτοπία εντός του πεδίου του δικαίου.

Όπως επισημαίνει και ο Γκιούρας:

«Η αντίληψη του φυσικού δικαίου [...] χωρεί [...] ως αναστοχαστική ενδιάμεση «στάση» της κριτικής, η οποία αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα τις δυνατότητες πλουτοπαραγωγής και ευδαιμονίας της νεωτερικότητας αφενός και τις καταστρεπτικές τάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αφετέρου αναδιατυπώνει το αίτημα της αξιοπρέπειας του ανθρώπου ακριβώς ως στάση που απαντά στο κέλευσμα της ιστορίας για το ανθρώπινο υποκείμενο, για τον άνθρωπο ως υποκείμενο. Η στάση αυτή [...] είναι δυναμική «στάση» [και] εκφράζεται μέσω της ταυτόχρονα ανατομικής και μεταφορικής εικόνας του ανθρώπινου ορθοτενούς βαδίσματος»¹³⁴.

Σε αυτό το σημείο, φαίνεται, πως το φυσικό δίκαιο με την παράδοση που το ίδιο φέρει, αξιοποιείται από τον Μπλοχ ως ένα (ακόμα) «όχημα» στην κίνηση προς την ουτοπία – προς έναν πιο ελεύθερο και ανθρώπινο κόσμο.

¹³²Εδώ αναφέρεται στα θεμελιώδη δικαιώματα της Γαλλικής Επανάστασης (όπως και προηγουμένως): της ελευθερίας του συνέρχεσθαι, του συνεταιρίζεσθαι, του Τύπου, της ασφάλειας και της κριτικής.

¹³³Bloch, E., *Φυσικό δίκαιο...*, ο.π., σ. 267

¹³⁴Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός...», ο.π., σ. 123-124

Εν είδει συμπερασμάτων τρίτου κεφαλαίου

Εν κατακλείδι, σημειώνονται τα παρακάτω. Η παράδοση του φυσικού δικαίου τίθεται από τον Μπλοχ ως πρόγονος του μαρξισμού και της θεωρίας του, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που τέθηκε η παράδοση των κοινωνικών ουτοπιών¹³⁵. Ταυτόχρονα το φυσικό δίκαιο, στο σχήμα του Μπλοχ, αποτελεί τον χώρο εκείνο στον οποίο «καταφεύγει» ιστορικά το ανεκπλήρωτο υπόλειμμα των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και εγείρει αξιώσεις για την πραγματοποίησή τους. Επομένως το φυσικό δίκαιο, ως «τόπος συγκέντρωσης» του παραπάνω υπολείμματος –του πλεονάσματος επί του παρόντος– είναι αυτό που στέκεται κριτικά απέναντι στο εκάστοτε ισχύον θετικό δίκαιο. Με αυτόν τον τρόπο, αποτελεί φορέα τόσο του δικαιώματος στην άσκηση κριτικής (ακόμα και εντός του σοσιαλισμού) όσο και, γενικότερα, της τάσης για χειραφέτηση-υπέρβαση.

Το φυσικό δίκαιο, μέσα από την άσκηση κριτικής απέναντι στο θετικό δίκαιο, «διαμορφώνει» μια δικαϊκή ουτοπία (εν είδει ουτοπίας ως τόπο) και «δείχνει» την κατεύθυνση προς την οποία οφείλει να κινηθεί, τόσο το δίκαιο, όσο και το υποκείμενο. Συνεπώς, το φυσικό δίκαιο ως λειτουργία μοιάζει (αν δεν αλληλεπικαλύπτεται) με την ουτοπία ως λειτουργία (ως αναστοχαζόμενη κριτική επί του παρόντος με στόχο την υπέρβασή του προς το μέλλον).

Στόχο του φυσικού δικαίου αποτελεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δηλαδή η κατάργηση κάθε σχέσης υποτέλειας. Συνεπώς, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας τίθεται ως αντίθετη εκείνης της ταπείνωσης. Αντίστοιχα, στόχο της κοινωνικής ουτοπίας αποτελεί η ευδαιμονία, δηλαδή κατάργηση κάθε σχέσης ανάγκης, καθώς και όσων την δημιουργούν ή την αναπαράγουν. Συνεπώς η έννοια της κοινωνικής ουτοπίας περιλαμβάνει ως απαραίτητο στοιχείο της την ελευθερία από την αναγκαιότητα.

Ο συνδυασμός των διαφορετικών αυτών δύο στόχων (ευδαιμονίας και ανθρώπινης αξιοπρέπειας), συντελείται στον Μπλοχ υπό τη μορφή του κοινού τους προτάγματος για χειραφέτηση τόσο από την αναγκαιότητα όσο και από την υποτέλεια.

¹³⁵Υπενθυμίζεται σε αυτό το σημείο η θέση του Μπλοχ, σχετικά με την κριτική των Μαρξ και Ένγκελς, επί των σοσιαλιστών ουτοπιστών, η οποία υποστηρίζει πως μέσω αυτής της κριτικής δεν απέρριπταν την έννοια της ουτοπίας καθεαυτή (ή μάλλον τη λειτουργία της), αλλά επιχειρούσαν να περάσουν από την αφηρημένη ουτοπία (κατά Μπλοχ) στην χειροπιαστή (αντίστοιχα).

Επίλογος

Σε αυτό το κεφάλαιο συγκεντρώνονται τα συμπεράσματα και οι θέσεις που προέκυψαν κατά την απόπειρα διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο τίθεται η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο έργο του Μπλοχ και στη σχέση της με την έννοια της ουτοπίας.

Στο σχήμα του Μπλοχ, η έννοια του μη-εισέτι αναδύεται ως η κεντρικότερη όλων της οντολογίας του διαπερνώντας όλο του το σχήμα. Η διάκριση υποκειμένου-αντικειμένου διαμεσολαβείται από την έννοια του μη-εισέτι. Το μη εισέτι «διατρέχει» το υποκείμενο (άνθρωπο) και το αντικείμενο (κόσμο), με τη μορφή της δυνατότητας – ως εν δυνάμει – αναδεικνύοντας και τα δύο (άνθρωπο και κόσμο) ως ανοιχτές, ανολοκλήρωτες, δυναμικές, «εν κινήσει» οντότητες.

Το ίδιο ισχύει και στο επίπεδο της συνείδησης του υποκειμένου, ως μη-εισέτι συνείδηση. Αυτή περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία εκείνα τα οποία στο εκάστοτε παρόν δεν είναι ακόμη συνειδητά αλλά δύναται να γίνουν στο μέλλον. Αντίστοιχα, στο επίπεδο του αντικειμένου, το μη-εισέτι είναι συμπεριλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία του κόσμου που ενυπάρχουν στο παρόν ως δυνατές μορφές του στο μέλλον – συνειδητές ή μη.

Η διαμεσολάβηση της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου από την έννοια του μη-εισέτι φαίνεται να εκφράζει τη διαλεκτική μεταξύ τους σχέση, η οποία στο έργο του Μπλοχ, εκφράζεται και ως «ουτοπική λειτουργία».

Σε σχέση με την έννοια του μη-εισέτι, της διαλεκτικής κίνησης του γίνεσθαι, της ουτοπικής λειτουργίας, φαίνεται να θέτει ο Μπλοχ τις έννοιες της ελπίδας και της ουτοπίας.

Η έννοια της ελπίδας «προηγείται» εκείνη της ουτοπίας, με την έννοια ότι η ελπίδα-πίστη σε/για έναν καλύτερο κόσμο, «προηγείται» της εκκίνησης της διαδικασίας φαντασιακής διαμόρφωσης του κόσμου αυτού. Παρ' όλα αυτά η ουτοπική λειτουργία ως διαλεκτική κίνηση του γίνεσθαι, φαίνεται να ταυτίζεται με την λειτουργία του «ελπίζειν». Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως οι έννοιες της ελπίδας και της ουτοπίας αποτελούν τους δύο βασικούς άξονες της οντολογίας του, οι οποίοι βρίσκονται σε διαρκή αναφορά – «παράγονται» – από την έννοια του μη-εισέτι. Επιπλέον, φαίνεται πως η ουτοπική λειτουργία, η έννοια του μη-εισέτι, και η

διαλεκτική κίνηση του γίνεσθαι, από την οποία διαμεσολαβείται η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, τίθενται ως συνώνυμες/ αλληλεπικαλύπτονται.

Στο επίπεδο του ανθρώπινου υποκειμένου, οι παραπάνω έννοιες, εκφράζονται μέσω του «ελπίζειν» και της διαδικασίας οραματισμού-διαμόρφωσης ενός εν δυνάμει καλύτερου κόσμου.

Επομένως οι έννοιες μη-εισέτι, ελπίδα/ελπίζειν και Ουτοπία/ουτοπική λειτουργία φαίνεται να συνυπάρχουν η μία μέσα στην άλλη τόσο σε επίπεδο υποκειμένου όσο και αντικειμένου. Η διαλεκτική κίνηση του γίνεσθαι, της ελπίδας και της ουτοπικής λειτουργίας στην μπλοχιανή οντολογία έχει ως βάση της, την κατηγορία της ύλης. Η ύλη κινούμενη διαλεκτικά στην ιστορία διακρίνεται σε φύση και άνθρωπο, δηλαδή φυσικό και ανθρώπινο υποκείμενο. Τέλος-σκοπό της κίνησης της ύλης αποτελεί η εντελέχεια. Αυτή φαίνεται να είναι μια βασική παραδοχή στο σχήμα του Μπλοχ. Κατόπιν της διάκρισης της ίδιας σε φυσικό και ανθρώπινο υποκείμενο, το τελευταίο κατέχει καθοριστικό ρόλο στην επίδραση της πορείας αυτής. Ο Μπλοχ θεμελιώνει τη χειραφετητική διάσταση της φιλοσοφίας του (με την έννοια της υπέρβασης της εκάστοτε παρούσας συνθήκης/τάξης πραγμάτων) επί της φιλοσοφίας της φύσης που υφαίνει, και αναδεικνύει τη χειραφέτηση ως τον απαραίτητο (και αναγκαίο ίσως) προσανατολισμό του πράττειν του υποκειμένου. Σκοπός της πορείας του ανθρώπινου υποκειμένου φαίνεται να αποτελεί, για τον Μπλοχ, η άρση της διάκρισης υποκειμένου-αντικειμένου – ως ουτοπική ολοκλήρωση. Η ύλη καταλήγει να αποτελεί, έτσι, το οντολογικό υπόστρωμα-θεμέλιο ανάδυσης του ιστορικοκοινωνικού πράττειν.

Ωστόσο η έννοια της ουτοπίας στον Μπλοχ συμπεριλαμβάνει τη σημασία του μη-εισέτι πραγματοποιημένου κόσμου. Δεδομένου αυτού και με στόχο την πληρέστερη κατανόησή της, προτάθηκε η διάκρισή της σε ουτοπία ως τόπο και σε ουτοπία ως λειτουργία. Η ουτοπία ως τόπος περιλαμβάνει τόσο τον τόπο συγκέντρωσης της ύπαρξης των δυνατοτήτων για την αλλαγή-υπέρβαση του παρόντος, όσο και τον τόπο συγκέντρωσης κάθε μορφής-περιεχομένου της ουτοπίας – με την γενικότερη έννοια της ουτοπίας ως περιγράμματος ενός καλύτερου κόσμου. Η ουτοπία ως λειτουργία τίθεται όπως διατυπώθηκε παραπάνω, συμπεριλαμβάνοντας επιπλέον, στο επίπεδο του ανθρώπινου υποκειμένου, το ρόλο της προλαμβάνουσας συνείδησης, η οποία αποτελεί το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των διαφορετικών μορφών της ουτοπίας ως τόπο, σε αφηρημένη ή χειροπιαστή.

Υπό τη διάκριση της ουτοπίας ως τόπου σε χειροπιαστή και αφηρημένη ταξινομούνται τα διάφορα είδη ουτοπιών ως τόπων – τόσο οι κοινωνικές ουτοπίες όσο και οι υπόλοιπες. Αξιολογικό, ως προς την κίνηση του ανθρώπινου υποκειμένου, κριτήριο ανάμεσα στα διαφορετικά είδη κοινωνικών ουτοπιών (ως τόπο) αποτελεί το αξιακό πλαίσιο, το οποίο διατρέχει την εκάστοτε μορφή κοινωνικής ουτοπίας. Το αξιακό αυτό πλαίσιο, εντός του σχήματος του Μπλοχ, αναδύεται στην εκάστοτε εποχή μέσα από τη διαλεκτική κίνηση του κοινωνικο-ιστορικού υποκειμένου εντός του Γίγνεσθαι.

Ως κριτήριο ανάμεσα στα διαφορετικά αξιακά πλαίσια, επί τη βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι διαφορετικές μορφές των κοινωνικών ουτοπιών, φαίνεται να τίθεται από τον Μπλοχ η προώθηση της κίνησης προς την άρση της διάκρισης υποκειμένου-αντικειμένου – δηλαδή την ουτοπική ολοκλήρωση.

Με βάση την αξιοποίηση του παραπάνω κριτηρίου, τοποθετημένου εντός της μαρξικής οπτικής, ο Μπλοχ αναδεικνύει αντίστοιχα περιεχόμενα των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας – προταγμάτων της Γαλλικής επανάστασης. Με αυτόν τον τρόπο, επαναπροσδιορίζεται από τον ίδιο το περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ορίζεται ξεκάθαρα, στον Μπλοχ, ως αντίθετη τόσο της εκμετάλλευσης όσο και της ταπείνωσης που αυτή γεννά. Επομένως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν δύναται να υφίσταται για το ανθρώπινο υποκείμενο εντός συνθηκών μη πραγματοποίησης των ανωτέρω αξιών.

Οι παραπάνω αξίες μαζί με εκείνη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποτελούν τόσο περιεχομενικά στοιχεία της ουτοπίας ως τόπο – δηλαδή ως κατηγορίες διαμόρφωσής της – όσο και αξιολογικά κριτήρια σχετικά με την κίνηση του ανθρώπινου υποκειμένου προς αυτήν. Ταυτόχρονα όμως αποτελώντας οριακές, ουτοπικές έννοιες ανήκουν διαρκώς στον ορίζοντα του κοινωνικοιστορικού γίγνεσθαι όπως ακριβώς και η ουτοπία.

Θα μπορούσε σε αυτό το σημείο να υποστηριχθεί μία πρώτη σχέση που αναδύεται ανάμεσα στην ουτοπία και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια: η αξιοπρέπεια υφίσταται ουτοπικά, δηλαδή ως διαρκώς πλεονάζουσα προς το εκάστοτε παρόν και ταυτόχρονα «σκιαγραφεί» μερικώς την ουτοπία ως τόπο.

Με το φυσικό δίκαιο, στο σχήμα του Μπλοχ, να αποτελεί τον χώρο στον οποίο «καταφεύγει» το ιστορικό υπόλειμμα της πραγματοποίησης των αρχών-αξιών της ελευθερίας, της ισότητας, της

αλληλεγγύης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εγείροντας μέσω αυτού αξιώσεις για την πραγματοποίησή τους, διαπιστώνεται η σύνδεσή του με την παράδοση των κοινωνικών ουτοπιών. Με αυτόν τον τρόπο, το φυσικό δίκαιο τίθεται κριτικά απέναντι στο εκάστοτε παρόν θετικό δίκαιο «διαμορφώνοντας» μια αντίστοιχα δικαϊκή ουτοπία αποτελώντας «πυξίδα» τόσο για το δίκαιο όσο και το υποκείμενο.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί πως το φυσικό δίκαιο ως προς τη λειτουργία που επιτελεί, αλληλεπικαλύπτεται με εκείνη της ουτοπίας ή, με άλλα λόγια, επιτελεί την ουτοπική λειτουργία στο πεδίο του δικαίου.

Η διαφορά της διαδικασίας «διαμόρφωσης» κοινωνικών ουτοπιών με εκείνη των δικαϊκών διαπιστώνεται στη στόχευση: οι πρώτες στοχεύουν στην ευδαιμονία, οι δεύτερες στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια – στο τέλος των σχέσεων ανάγκης και των συνθηκών που τις αναπαράγουν και στο τέλος των σχέσεων υποτέλειας. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια τίθεται, έτσι, εκτός από συνώνυμη της υπερηφάνειας του υποκειμένου, ως αντίθετη της υποτέλειας.

Με τον Μπλοχ να αναδεικνύει την κατάργηση, τόσο των σχέσεων ανάγκης, όσο και των σχέσεων υποτέλειας για την εγκαθίδρυση του βασιλείου της ελευθερίας αναδεικνύεται ως κεντρικό του αίτημα αυτό της υπέρβασης του εκάστοτε παρόντος, δηλαδή της χειραφέτησης του υποκειμένου στην κίνηση προς την ουτοπία. Το αίτημα για χειραφέτηση στον Μπλοχ είναι διαρκές και προτάσσει το δικαίωμα στην κριτική.

Τέλος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως κεντρικός συνδετικός άξονας μεταξύ, τόσο της έννοιας της ουτοπίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όσο και του γενικότερου σχήματός του είναι το πρόταγμα για υπέρβαση-χειραφέτηση, το οποίο ανευρίσκεται ως διάσταση εντός όλων των εννοιών του.

Πηγές

- Bloch, E. (1996). *The Principle of Hope* (Τόμ. 1). (N. Plaice, S. Plaice, & P. Knight, Μεταφρ.) Massachusetts: The MIT Press Cambridge.
- Bloch, E. (1996). *The Principle of Hope* (Τόμ. 3). (N. Plaice, S. Plaice, & P. Knight, Μεταφρ.) Massachusetts: The MIT Press Cambridge.
- Bloch, E. (1996). *The Principle of Hope* (Τόμ. 2). (N. Plaice, S. Plaice, & P. Knight, Μεταφρ.) Massachusetts: The MIT Press Cambridge.
- Bloch, E. (2015). *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*. (Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, Επιμ., & Θ. Γκιούρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΚΨΜ.
- Bloch, E. (2017). *Ουτοπία και Επανάσταση*. (Σ. Ροζάνης, Μεταφρ.) Αθήνα: Έρασμος.
- Geoghegan, V. (1996). *Ernst Bloch*. London: Routledge London and New York.
- Gunn, R. (2016, 05 02). <http://www.thiswasnottheplan.com/>. Ανάκτηση από Richard Gunn Papers on Political theory: http://www.thiswasnottheplan.com/wp-content/uploads/2016/05/2_ernst_bloch.pdf
- Hudson, W. (1982). *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. Palgrave Macmillan UK.
- Munster, A. (2004, Μάρτιος-Απρίλιος). Χειροπιαστή ουτοπία, προλαμβάνουσα συνείδηση και πράξη στη σκέψη του Ερνστ Μπλοχ. *Ουτοπία*, σσ. 71-82.
- Munster, A. (2005, Μάρτιος-Απρίλιος). Ερνστ Μπλοχ – η Λ.Δ.Γ. και η συγκεκριμένη ουτοπία. *Ουτοπία*, σσ. 49-60.
- Αγγελίδης, Μ. (2018, 11 29). *Σύγχρονα θέματα*. Ανάκτηση από <http://www.synchronathemata.gr>: <http://www.synchronathemata.gr/ernst-mploch-fysiko-dikaio-kai-anthropini-axioprepeia/>
- Γεωργίου, Θ. (2004, Μάρτιος-Απρίλιος). Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της ουτοπίας στο έργο του Ernst Bloch. *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, σσ. 109-114.
- Γκιούρας, Θ. (2004, Μάρτιος-Απρίλιος). Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία Από το ορθοτενές στο ορθοπρεπές βάσιδμα – παρατηρήσεις με βάση την ανθρωπολογία του Ερνστ Μπλοχ. *Ουτοπία*, σσ. 83-130.
- Δούδαλη, Ε. (2018). *Πάνδημος- Παντειακές Δημοσιεύσεις*. Ανάκτηση από <http://pandemos.panteion.gr/>: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=Ernst%20Bloch&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:17871>
- Κονδύλης, Π. (2013). *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*. Αθήνα: Στιγμή.
- Μάρας, Κ. (2004, Μάρτιος-Απρίλιος). Η οντολογική αριστερά: η ουτοπική ύλη του Ερνστ Μπλοχ. *Ουτοπία*, σσ. 137-144.
- Μιχαλή, Σ. (1999). *Μορφές του Μεσσιανικού*. Αθήνα: Άγρα.